

DEN KÄMPANDE DEMOKRATEN - Olof Palmes inrikespolitiska idéarv

Peter Antman

Innehåll

1	Förord till internet-upplagan	5
2	Arvet efter Palme - en inledning	7
3	Palmes väg till politiken - ett femtiotal	9
3.1	PALME MÖTER SOCIALISMEN - OCH ERLANDER	9
3.2	MEDANSVARIGE PALME	12
3.3	DET STARKA SAMHÄLLET	14
3.4	PALMES FÖRSTA STEG	15
3.5	OTILLFREDSSTÄLLDA FÖRVÄNTNINGAR	18
3.6	PALME TRÄDER FRAM	23
4	Idépolitikern Palme	25
4.1	IDÉERNAS MAKT	25
4.2	POLITISK DEMOKRAT SOM MEDEL FÖR REFORMER	31
4.3	TRE POLITISKA HUVUDUPPGIFTER - INFLYTANDE, DEMOKRATI OCH JÄMLIKHET	33
5	Minskade klyftor	35
5.1	INKOMSTKLYFTOR	36
5.2	JÄMLIKHET MELLAN KÖNEN	38
5.3	ÖKA BARNENS CHANSER	40
6	Demokratin i centrum	43
6.1	DEMOKRATINS KRIS - ELLER KAPITALISMENS?	43
6.2	INNANFÖR FÖRETAGENS PORTAR	45
7	Offenliga tjänster - framtidens väg	51
7.1	DET NYA TJÄNSTESAMHÄLLET	51
7.2	OMSORG - INTE BYRÅKRATI	54
8	Välfärd för alla - eller kampen mot nyliberalismen	59
8.1	VÄLFÄRD EFTER BEHOV	61
8.2	VÄRN MOT MARKNADSKRAFTERA	61
8.3	DEN GENERELLA VÄLFÄRDEN	64
8.4	ARBETE - EN MÄNSKLIG RÄTTIGHET	67
9	Ett levande arv	75

Kapitel 1

Förord till internet-upplagan

I dagarna var det 15 år sedan Olof Palme mördades. För mig var det också fem år sedan jag var med och gav ut boken *Olof Palme - Den gränslöse reformisten* tillsammans med Pierre Schori. Mitt bidrag till den boken bestod av en längre essä om Olof Palmes välfärdsideologi. Jag kallade den kanske inte så på den tiden, men det var så det var.

Då, för 10 år sedan, upplevde jag - och många med mig - just en skriande tystnad runt Olof Palmes inrikespolitiska gärning. Därför blev essän skriven. Förmodligen hade denna tomhet redan diskuterats fem år efter mordet. Och nu, 15 år senare sker förstås samma sak igen. Dagarna runt februaris slut blossar ånyo diskussionen upp om varför det är så tyst om inrikespolitikern Palme.

Det finns förmodligen ganska många skäl till detta. Men en sak är säkert. När jag skrev min essä 1995 hade ingen annan behandlat Palmes idéarv seriöst. I dag kan man inte ärligt säga detsamma. Palmes välfärdsideologi *har* ju faktiskt behandlats. Kanske är det nu dags att göra texten lite mer tillgänglig, inte minst för att göra den åtkomlig för nya generationer, som vill hämta politisk inspiration ur det palmeska arvet. Förhoppningsvis kan denna text fungera som en vägvisare in i Olof Palmes tankevärld.

Några anmärkningar om denna text behöver göras.

För det första är den inte identisk med den som publicerades i boken. Denna text är baserad på det ursprungliga manuset till boken, färdigställt i slutet av augusti 1995. Det innebär att de ändringar som gjordes av texten under dess väg från manus till tryckt bok inte finns med i internetutgåvan. En följd av detta är också att det inte går att citera ur denna åtgåva, men hänvisa till den tryckta boken. För den som behöver originaltexten finns boken på de flesta bibliotek.

För det andra kan denna utgåva användas på ett mycket friare sätt än boken. Som vanligt gäller upphovsrätten. Ingen kan ändra denna text och publicera den eller ta delar av den och säga att man själv gjort den. Men det är ju självklarheter. I övrigt är denna text fri att sprida så länge målet *inte* är att känna pengar på spridandet. Det går med andra ord utmärkt att använda den i undervisning (även att trycka upp flera exemplar och ta självkostnadspris för detta), att sprida den elektroniskt både offentligt och till vänner. Däremot är det inte tillåtet att återpublicera den i tryckt form utan mitt tillstånd.

Peter Antman

Mars 2001

Kapitel 2

Arvet efter Palme - en inledning

När Olof Palme brutalt sköts ner på öppen gata i Stockholm hade han varit verksam i politikens absoluta centrum i nästan 33 år.

Hösten 1953 anställdes han - 26 år gammal - av statsminister Tage Erlander som dennes personliga sekreterare. Statsministerns stab var med nutida mått ännu ytterst anspråkslös till sitt omfång, ett skrivbiträde och en vaktmästare. I Palme fick Erlander en ständigt närvarande sparringpartner, med vilken han kunde diskutera politisk strategi och politiska idéer. I 12 år kom de att arbeta nära tillsammans.

1955 valdes Palme med knapp marginal in i SSU:s förbundsstyrelse som studieledare, en post han behöll till 1961. Han blev snabbt en populär föreläsare med politisk idéhistoria som specialitet och en frontfigur när det gällde SSU:s inställning i skolfrågor.

Tre år därefter blev han riksdagsman, 1963 konsultativt statsråd och 1965 upphöjdes han till kommunikationsminister och lämnade därmed Erlanders närhet. 1967 övergick han till utbildningsdepartementet som minister. Han hade då suttit ordförande i en rad viktiga utredningar om utbildningsväsendet.

I oktober 1969 valdes han till ordförande i det socialdemokratiska arbetarepartiet och två veckor senare tog han över statsministerposten. I drygt 16 år ledde han Sveriges största parti. Under 10 av dessa var han dessutom statsminister.

Olof Palme var i alla dessa sina roller med och byggde det moderna Sverige och den moderna välfärdsstaten.

För det har han egentligen aldrig fått någon riktig erkänsla.

Det är egentligen märkligt. När Olof Palme började arbeta hos Tage Erlander var samhället näppeligen särskilt starkt i den mening vi idag lägger i ordet. 25 kronor av 100 intjänade drogs in i skatt, knappt 15 av dessa gick till det som brukar kallas offentlig konsumtion - det vill säga sjukvård, skola, förvaltning med mera. Resten betalades efter omfördelning tillbaka till medborgarna i form av barnbidrag, folkpension och andra bidrag.

1953 var Sverige således en högst ordinär välfärdsstat som i första hand levererade grundtrygghet för att lyfta folk ur fattigdom. Ännu i början av 60-talet tillhörde vi västvärldens genomsnitt. Det var således innan sjukpenning, innan ATP, innan Rehn-Meidnermodellen, innan Harapsundskonferenserna, innan satsningen på offentliga tjänster.

Kort sagt: före det som vi idag betraktar som välfärdsstaten och den svenska modellen.

När Olof Palme dog hade Sverige däremot världens största offentliga sektor. Nästan 40 procent av Sveriges yrkesverksamma var offentligt anställda. De totala offentliga utgifterna motsvarade 65 procent av bruttonationalprodukten, de offentliga transfereringarna - pensioner, barnbidrag, sjuk- och arbetslöshetsförsäkring etc - motsvarade lite mer än 30 procent av BNP.

Samtidigt arbetade en större andel av den vuxna befolkningen än i något annat land, främst beroende på att kvinnorna kommit ut på arbetsmarknaden. Vi hade en av världens

lägsta arbetslöshetstal och tillsammans med Norge och Japan västvärldens starkaste offentliga finanser.

Det är de ekonomiska måtten. Men det finns också en annan sida av saken. Klassklyftorna hade minskat påtagligt - kanske mer än i något annat västland. I mitten av 1980-talet hade Sverige västvärldens och kanske världens mest jämnt fördelade inkomster. Läskunnigheten bland skolelever var också jämnare fördelad än någon annan stans. Vi var med andra ord ett land där jämlikheten hade kommit långt.

Olof Palme var med och formulerade de grundläggande idéerna för denna utveckling redan under 1950-talet och kom under hela sin politiska bana att utveckla och föra ut de socialdemokratiska visioner som drev på reformverksamheten. Han var utan tvekan en av sin generations främste idépolitiker.

Redan det är skäl nog att skildra det idépolitiska arv han lämnat efter sig. Jag menar dessutom att hans sätt att formulera socialdemokratins ideologiska grund i högsta grad är aktuellt i dag. Olof Palme var en passionerad samhällsförändrare som menade att idéerna och de politiska värderingarna var viktiga som vägledare för den praktiske politikern.

Här finns något att lära.

Kapitel 3

Palme väg till politiken - ett femtiotal

3.1 PALME MÖTER SOCIALISMEN - OCH ERLANDER

Hur kom det sig egentligen att denne yngling från övre Östermalm anställdes av Tage Erlander? En ung jurist som precis påbörjat sin tjänstemannakarriär inom försvarsmakten efter några år som aktiv i det opolitiska Svenska Studentförbundet och med ringa erfarenheter från arbetarrörelsen i allmänhet och partiarbete i synnerhet.

Frågan förföljde Palme genom hela hans politiska liv; den har fått rader av skribenter att betvivla hans äkta engagemang. Var det bara för karriärens skull? Hans nära medarbetare under åren vittnar unisont om Palmes äkta övertygelse. Men tvivlet har levt kvar.

Palme själv menade att han kom "till socialismen genom en gradvis fortskridande process, grundad på studier och eftertanke".¹ Han brukade ange tre viktiga upplevelser.

Den första inträffade våren 1947 då han åhörde en inflammerad skattepolitisk debatt mellan finansminister Ernst Wigforss, högerpartiets Jarl Hjalmarson och folkpartiets Elon Andersson. "Jag tyckte Wigforss var oändligt överlägsen de andra i argumentationen, lätt, klar och genomtänkt i sina satser. Sedan var det inget snack om saken. Jag blev intresserad av politiken och fick sympati för de wigforsska linjerna".²

Den andra fick han när han efter avslutade studier på Kenyon collage i Ohio luffade runt några månader i USA och Mexiko. "Det var en upplevelse av en social verklighet som gav djupa intryck [...] den lärde mig framför allt en oerhörd mängd om mänsklig hänsyn och samlevnad och om den sociala strukturens inverkan på människor. Hur alla de har det som är utstötta i samhället. Jag tror jag aldrig kommer glömma intrycken från denna färd".³

Den tredje - och kanske viktigaste - var intrycken från sommaren 1953 då han under ett par månader reste runt i Asien. "Det var i Asien, som jag konkret fick uppleva vad kolonialismen innebar."⁴

Men det är Palmes egna ord och möjligen hans efterhandskonstruktion. Finns det inget mer konkret att ta på?

Vi vet att han hösten 1951 anslöt sig till Stockholms socialdemokratiska studentklubb. Redan 1948 skrev han dock två tidningsartiklar som spelat en stor roll i tolkningen av

¹Serge Richards, *Olof Palme - med egna ord* (Stockholm, 1977), 20.

²Citerat ur Björn Elmbrant, *Palme* (Stockholm, 1989), 13.

³Lars Svedgård, *Palme - en presentation* (Stockholm, 1970), 50.

⁴Serge Richards, *Olof Palme - med egna ord* (Stockholm, 1977), 14, se äv. Hans Haste, *Boken om Olof Palme: Hans liv, hans gärning, hans död* (Stockholm, 1987), 17.

Palmes väg till socialdemokratien. Den ena en recension av en engelsk nyutgåva av Kommunistiska manifestet i Aftontidningen 20/12 1948, den andra en understreckare i Svenska Dagbladet om Norman Mailers bok *De nakna och de döda* 21/2 1949.

Om manifestet skriver Palme: ”Det är skrivet i en stil som i fråga om dramatisk intensitet, gnistrande klarhet och passionerad segerstämning inte kan lämna något övrigt att önska. Så har också manifestet blivit historiens främsta politiska stridsskift vars betydelse och inflytande ännu knappast kan överblickas. Tvärtom frapperas man vid en genomläsning av hur det ännu på ett sällsamt sätt synes handla om samtida problem.”⁵

Palmes kritiker har främst tolkat detta som en anti-kommunistisk plädering med en erkänsla av manifestets historiska betydelse. Det är kanske inte så konstigt som det låter eftersom större delen av recensionen just är en anti-kommunistisk plädering. Av andra har den tolkats som ett belägg för Palmes socialistiska inriktning, inte sällan att det dock rör sig om amerikansk studentradikalism.

Artikeln om Mailers bok brukar ofta betecknats som en okritisk hyllning av de amerikanska idealen. Det är riktigt - om man inte studerar den noggrannare och sätter in den i sitt sammanhang. Problemet är att inget hittills gått tillräckligt noga till källorna.

Vi kan nu en gång för alla visa att Palme bör betraktas som socialdemokrat hösten 1948. Han skrev då också några ouppmärksammade analyser av det amerikanska valet för utrikespolitiska institutet, av vilka två publicerades, dels i den socialdemokratiska tidningen *Aftontidningen*, dels i fackförbundetstidningen *Virkesmätaren*.

I Aftontidningen skriver han 1 november 1948: ”Genom sin magnetiska personlighet lyckades Franklin Roosevelt under sin livstid genomföra en progressiv lagstiftning på den sociala omvårdnadens och den statliga planeringens område. Milstolpar i denna utveckling utgjorde 1935 års Social Security Act.” Nu är detta inget bevis för att han var just socialdemokrat. Att sluta upp bakom New Deal kunde också liberaler göra - om än mer ogärna. Men i fortsättningen på artikeln snävas det möjliga perspektivet in. ”Nu när Roosevelt är borta kommer de storfinansiella rättorna dansa på bordet. [...] Man kan vänta nya kontrollåtgärder mot arbetarrörelsen [...] socialpolitiken kommer att inskränkas [...] kraftiga skattesänkningar för de höga inkomstgrupperna.”⁶

Poängen är här ”arbetarrörelsen”. Så uttrycker sig en socialdemokrat. Vad Palme tyckte sig se i valet 1948 var hur de små människorna och fackföreningarna för första gången i amerikansk politik engagerade sig i en valrörelse. I *Virkesmätaren* nr 4 1948 får det närmast profetisk kraft: ”Härmed kan inte nog framhållas vikten av att arbetarrörelsen för första gången gjorde ett definitivt politiskt ställningstagande. [...] Det betyder att arbetarna slutligen stigit till politiskt medvetande och inflytande.”⁷

Vad Palme således tyckte sig se 1948 var hur USA radikaliserades. Med detta som bakgrund får en mening ur texten om Norman Mailer en helt annan lyster: ”miljoner farmare, studenter och arbetare, som i kraft av sin vitalitet för överskådlig tid framåt kommer att dominera och verka normgivande på de traditionellt kulturbärande skikten i ett desorienterat Västeuropa.”⁸

Det är nog inte orimligt att tolka det som att det *inte* var konsumism och individualism Olof Palme såg, utan en medveten och samlad arbetarrörelse som mötte framtidens problem med kraft.

Ännu var det ett tag kvar till arbetet hos Tage Erlander. Våren 1949 kontaktades han av Sveriges Förenade Studentkårer (SFS) som undrade om han ville vara med och arbeta med internationella frågor. Därmed inleddes flera års resande i det krigshärjade Europa och

⁵Artikeln finns återgiven i Svedgård, *Palme - en presentation* .

⁶*Aftontidningen* 1/11 1948, OPA 4.3/001.

⁷Olof Palme, ”Det amerikanska valet och arbetarrörelsen” *Virkesmätaren* nr. 4 1948, OPA 2.3/001.

⁸*SvD* 21/2 1949, OPA 2.3/001.

även Asien. 1952 valdes han till ordförande i SFS. Någon fullständigt okänd figur var han således knappast, men som socialdemokrat var han inte känd i någon större krets.

Första gången Palme och Erlander träffas är i september 1951 under en tågresa. Palmes resällskap är socialdemokraten Paul Björck och de stöter ihop med Erlander på tåget. Det hela slutar med en pyttipanna på restaurang Rosenbad. Detta möte minns inte Erlander.

Han daterade det i stället till våren 1953 när Olof Palme uppvaktade honom i egenskap av SFS:s ordförande. Men varför anställdes Palme som hans sekreterare till hösten?

Den ena historien om hur det gick till bygger på Erlander själv. I sitt sökande efter en sekreterare frågade han bland annat Ragnar Edenman - statssekreterare i ecklesiastikdepartementet - om han kände till några lämpliga kandidater. Denna föreslog då Olof Palme och Bo Särilvik. "Edenman beskrev dem för mig som mycket intressanta personligheter och sedan anställde jag dem båda."⁹

Den andra historien berättas av en person som också kom att spela roll för Olof Palmes ideologiska utveckling, nämligen Assar Lindbäck (numer som bekant professor i nationalekonomi).¹⁰ Denne har berättat att han våren 1953 för första gången mötte Olof Palme inför Studentriksdagen. Några månader senare stötte han ihop med Tage Erlander på en folkhögskola och Erlander ska enligt Lindbäck ha frågat den unge SSU-aren om han ville börja arbete som hans sekreterare. Lindbäck avböjde eftersom han skulle göra militärtjänstgöring, men ska då, enligt egna ord, ha rekommenderat Olof Palme. Varpå Erlander fällde den klassiska kommentaren:

- Åh fan, är han socialdemokrat?.

Det kunde Linbäck intyga. I varje fall enligt Lindbäck själv, som menar att det är självklart att man minns om man fått en sådan förfrågan från statsministern.¹¹

Helt korrekt är nu inte Lindbäck's minne, även om huvuddragen är riktigt. Assar Lindbäck skrev nämligen ett brev till Erlander någon vecka efter händelsen, och brevet finns bevarat i Erlanders arkiv. I brevet framgår att Assar Linbeck aldrig fick något erbjudande att bli Erlanders sekreterare:

"Vid Socialdemokratiska studentförbundets pingstkonferens frågade du om jag har möjligheten att göra en undersökning om folkpartiets teori och politik under de senaste åren. Som du kanske minns, sade jag att jag var intresserad av uppdraget, men att jag troligen inte kan få någon tid till det på grund av min militärtjänstgöring vid I 8 i Uppsala, som jag fullgör till mars 1954. Enligt vad jag lovade följer här några namn på personer som borde vara lämpliga för jobbet."

Och så räknar han upp Hans Håkansson, Ingrid Hammarström, Sten-Sture Landström, Krister Wickman och Olof Palme. Mest utrymme ägnar han åt den blivande partiledaren och hans omdöme framstår så här i historiens ljus som ett understatement av rang. "Palme slutligen, jurist och statsvetare, har inte varit lika engagerad i partiarbete som de övriga. Men om han genom ett utredningsuppdrag kunde knytas fastare till partiarbetet skulle socialdemokratin säkert få stor nytta av honom."¹²

Sommaren 1953 var Palme inte möjlig att nå, han var ute och reste i Asien. Samma sommar anställdes Bo Särilvik - ordförande i socialdemokratiska studentklubben i Göteborg

⁹Svedgård, *Palme - en presentation*, 62.

¹⁰Lindbäck med ä är således densamma som Linbeck med e. Under 1950 använde han fortfarande ä-et, och därför använder också jag den stavningen för denna period. Någon gång under 1960-talet ändrade han stavningen, troligtvis för att det underlättade vid publicering i internationella sammanhang.

¹¹Robert Aschberg, "Den okände Palme", *Expressen* 26-30/12 1983.

¹²Brev Lindbäck till Erlander 15/6 1953, Erlanders arkiv ARAB.

- som Erlanders sekreterare. Det bekräftar Erlanders historieskrivning. Det verkar också rimligt att en känd socialdemokrat fick arbetet.

Vi kommer kanske aldrig få reda på varför Erlander, trots att han redan skaffat sig en sekreterare, kontaktade Palme när denne kommit hem från sin resa. Den 20 september träffades de på Harpsund och några dagar senare frågade Erlander om inte Palme kunde börja arbeta hos honom. Det gjorde Palme, på kvällar och nätter, samtidigt som han fortsatte det arbete på försvarsstaben han påbörjat 15 september. Där han förövrigt under hösten 1953 ordnade så han fick Assar Lindbäck som assistent.

Det var om ett tidsbegränsat utredningsuppdrag Erlander tillfrågat Lindbäck. Gällde det samma för Olof Palme? Det är den troliga förklaringen till att Erlander anställde två assistenter. Sedan fastnade de för varandra.¹³

3.2 MEDANSVARIGE PALME

Vilken väg tog sig då Olof Palmes tidiga ideologiska utveckling och vilken inverkan hade han på det socialdemokratiska partiets idéutveckling under 1950-talet?

Det är inte en särskilt enkel uppgift att besvara den frågan. Vi har å ena sidan främst Erlanders vittnesmål om Palmes stora betydelse. Tage Erlander menade sålunda att den unge mannen var ”medansvarig för partiets ideologiska utveckling under 1950-talet”.¹⁴ 1960 slank det under ett samtal med ett av statsråden ur Erlander:

- Palme är den mest lysande begåvning vi fått efter Wigforss.¹⁵

Jag tror Erlander har rätt, dilemmat är att uttalandena är gjorda strax efter valet av Palme till ny partiledare. Det går åtminstone att tänka tanken att Erlander lyfte fram Palme för att stärka hans position.

Under 1950-talet var Olof Palme ingen offentlig person, han verkade mest i bakgrunden. Det finns en handfull artiklar, ett par böcker skrivna med andra och några maskinskrivna tal som direkt kan återföras på Olof Palme. Det finns ytterligare en rad tal, men de är genomgående handskrivna stolpar - näst intill omöjliga att läsa på grund av Palmes svåra handstil. Dessutom finns ett mycket omfattande material med Olof Palmes arbetspapper som Tage Erlanders sekreterare. Det omfattar 20 cirka 6 centimeter tjocka arkivmappar med uppskattningsvis 10 000 A4-sidor text.

Ingen har - mig veterligen - tidigare gått igenom det materialet. Därför förtjänar det en belysning om man vill skildra Olof Palme som idépolitiker. Det är i mycket stor utsträckning under sitt arbete hos Erlander som grunden till Palmes syn på samhället och socialdemokratin läggs.

Men vi måste också ha en begränsning klart för oss. Det är ett knepigt och kanske ogörligt arbete att ur dessa papper destillera fram vad som kommer från Palme, vad som kommer från Erlander och vad som eventuellt kommer från andra. På alla de förarbeten till Erlanders tal och artiklar som finns i Palmes efterlämnade papper saknas anteckningar som visar om det är Palme som står för den ursprungliga texten, eller om det är Erlander själv. Erlander har själv uttryckt det så här: ”[D]et dröjde inte länge förrän jag upptäckte, att detta att skriva tal åt mig är rätt krävande för medarbetarna. De får skriva om talen, gång på gång. Ett stort tal är som en seminarieövning kring den fråga som ska behandlas. Därför är det en oriktig bild när man säger att Palme skrev mina tal...talskrivandet tvingar fram

¹³Någon utredningen om folkpartiet finns förvisso inte bevarad i Palmes arkiv. Däremot är ett återkommande tema i Palmes papper från dessa första år just att placera in folkpartiet på den ideologiska kartan och markera skiljelinjerna mellan socialdemokratin och de borgerliga partierna.

¹⁴Tage Erlander, *1955-1960* (Stockholm, 1976), 277; jmf Elmbrant, *Palme*, 27; Bertil Östergren, *Vem är Olof Palme? - ett politiskt porträtt* (Stockholm, 1984), 82.

¹⁵Östergren, *Vem är olof Palme*, 71.

ett ständigt resonerande tills man kommer fram till något väsentligt.”¹⁶ Samtidigt tvekade han inte att ge Palme erkänsla för den ideologiska nyorientering partiet gjorde runt denna tid. Han menar till och med att han och Palme i början var ensamma om att diskutera dessa frågor. ”Vi frågade oss vad som skulle vara de bärande elementen i en reformistisk socialism.”¹⁷

Det går, menar jag, åtminstone preliminärt att rekonstruera Palmes ideologiska linje och roll under 1950-talet, bara man håller ovanstående problem i huvudet.

När Tage Erlander anställde Olof Palme som sin sekreterare hösten 1953 pågick en inre och yttre kris i partiet. Sedan två år regerade man i koalition med bondeförbundet. Hur skulle socialdemokratin på en och samma gång behålla och vidareutveckla sin egenart och sina visioner samtidigt som man kompromissade med bönderna? Ja, hade man över huvud taget något mer att utföra, var inte allt gjort redan?

Över allt i den borgerliga offentligheten talades om socialdemokratins solnedgång och ideologiernas död. I takt med att levnadsstandarden ökade skulle arbetarna förborgerligas och vända sig bort från socialdemokratin, som därmed skulle reduceras till ett alldeles vanligt 30-procentsparti. Folkpartiets ledare Bertil Ohlin talade om klassgränsernas försvinnande. ”Gömda och glömda ligger de socialistiska principprogrammen”.¹⁸ Själva hade de borgerliga partierna i början av 1950-talet i *praktiken* accepterat 1940-talets sociala reformer och lovade vitt och brett under 1950-talet både att reformerna skulle kvarstå och att skatterna skulle sänkas. Men längre än så fick inte staten byggas ut, då hotades både individens frihet och de ekonomiska framstegen.

De borgerliga partierna hade alltså till sina huvuddrag accepterat socialminister Gustav Möllers stora reformprogram. Grundidén handlade om att alla medborgare skulle garanteras en grundtrygghet - lika för alla - mot fattigdom. Utöver detta fick de bygga på med individuella försäkringar. Därmed försköts konflikterna bort från den stora frågan om socialpolitikens principiella utformning till frågan hur den skulle finansieras. Möller ville att socialpolitiken helt och hållet skulle bygga på skatter för att omfördelningseffekten då skulle bli större. Han eftersträvade ökad jämlikhet i utfall. De borgerliga partierna ville gärna finansiera det på andra sätt, helst via egenavgifter, men på det hela taget hade socialdemokratin vunnit slaget.

Men ville socialdemokratin inget mer? Var det verkligen en politik som skulle vinna folkets uppslutning när välståndet ökade, när allt fler inte i första hand behövde frukta fattigdomen? Och var därmed alla klassklyftor övervunna?

In i Erlanders politiska liv virvlade Olof Palme som en frisk fläkt. Tillsammans väckte de liv i de halvdöda visionerna, tillsammans formulerade de en ny strategi för socialdemokratin och välfärdssamhället.

Så *kan* man beskriva Palmes betydelse. Ty det var Palme och Erlander som i sitt gemensamma arbete löste upp knutarna och gav socialdemokratin en ny ”politisk formel”.

Samtidigt är det en orättvis beskrivning som tillmäter den unge Palme alltför stor vikt. Problemet hade upptagit flera prominenta socialdemokrater en längre tid. I centrum stod frågan om hur full sysselsättning påverkade samhället.

Å ena sida: Vad innebar det när allt fler fick en tryggad inkomst, vad eftersträvade de, högre privat konsumtion, eller något annat? Å andra sida: Stora påfrestningar på samhällsekonomin med hjulen för full snurr och facken allt starkare, hur motverka inflationen utan att överge målet full sysselsättning?

¹⁶Svedgård, *Palme - en presentation*, 65.

¹⁷Svedgård, *Palme - en presentation*, 64f.

¹⁸Olof Ruin, *I välfärdsstatens tjänst - Tage Erlander 1946-1969* (Stockholm, 1986), 235.

3.3 DET STARKA SAMHÄLLET

Uttrycket det ”starka samhället” kommer ursprungligen från Gustav Möller, som använde det som metafor för det samhälle där socialpolitiken byggts ut till att omfatta alla. ”Det kommer att sammansvetsa medborgarna till en solidarisk enhet”, menade han.¹⁹ Begreppet har behållit den ursprungliga betoningen på att omfatta alla men fyllts med ett delvis annat socialpolitiskt innehåll.

Redan 1948 började Erlander tala om vad det stigande välståndet skulle betyda för partiets politik. En medresenär på denna nyformuleringens väg blev den nyutnämnde finansministern Per Edvin Sköld, som på en tjänstemannakonferens 1950 deklarerade att de stora fördelningsreformernas tid var över, i stället skulle hälso- och sjukvården samt utbildningen ställas i förgrunden.

Den 24 maj 1950 menade Sköld i ett riksdagsanförande att den fulla sysselsättningen förändrade hela samhällets struktur:

”På detta sätt dragas de breda lagren i vårt land allt mera in i de stora ekonomiska avgörandena, till medinflytande och till medansvar. Det socialdemokratiska partiet med sin evolutionistiska läggning betraktar denna kontinuerliga samhällsutveckling, där folket på olika sätt och framför allt i kollektiva former samarbetar till det helas väl, som den demokratiska socialismens huvudlinje.[...] Det föreligger ingen risk för människan i det kollektiva samhället; tvärtom betyder samarbetet, sammanhållningen och solidariteten, att nya värden, som inte förut existerade, tillföras personligheten.”²⁰

Någon ny väg fann dock knappast Erlander i detta. I sin dagbok undrar han i juli 1952 om partiet står inför en ideologisk kris när tryggheten förverkligats.²¹ I en valbroschyr samma år menar han att den fulla sysselsättningen inte enbart är ett materiellt värde. ”Den skapar en ny mentalitet hos medborgarna”.²² Någon nya politisk linje ger han dock inte uttryck för. I september diskuterar han en PM med Sköld som denne skrivit och menar i sina memoarer att den tillförde ”nytt sprängstoff”.

Texten är väl värd att citera då den föregriper mycket av vad som skulle komma:

”Ingen kan blunda för att de kollektiva insatserna måste bli fler och fler och att välståndets upprätthållande blir beroende därav. För socialdemokratin bör det inte vara omöjligt att utforma ett handlingsprogram som utnyttjar samhällstrenden. Grundtonen bör enligt min mening vara: Vi går tillsammans och skapar storverk. [...] Parollen bör vara: Effektivitet, trygghet, frihet. Programmet bör omsluta ekonomiskt handlande från produktion för hela folkhushållet, över socialproduktion till sociala trygghetsåtgärder. När det gäller den kollektiva insatsen för produktion för hela folkhushållet skall man inte för mycket leka med samhällsovertagande av redan befintlig produktion. [...] För den ökade samhällsproduktionen bör socialdemokraterna inrikta sig på verksamhet, som är i vardande. Här erbjuder sig ett osökt tillfälle beträffande bränsle- och kraftproblemet. [...] Kapitalinsatser blir så stora att enskilda inte förmår. [...] Här öppnar sig en väldig socialiseringssektor. Det gäller att ta hand om den och göra den heroisk. [...] Som ett led i handlingsprogrammet går

¹⁹Torsten Svensson, *Socialdemokratiens dominans - En studie av den svenska socialdemokratiens partistrategi* (Uppsala, 1994), 146.

²⁰Tage Erlander, *1949-1954* (Stockholm, 1974), 370ff.

²¹Ruin, *I välfärdsstatens tjänst*, 234.

²²Erlander, *1949-1954*, 377.

bostadsfrågan in. Ett trummande på att enskilda inte förmår avskaffa bostadsnöden. Den konjunkturutjämnande politiken kommer med under parollen: den enskilde kan ej lösa sitt säkerhetsproblem - vi får hjälpas åt med samhället som organ. Enligt samma formel socialvården.”²³

Här väcks någonting hos Erlander. Den 1 oktober antecknar Erlander: ”Nej, vi måste i stället förklara vår politik vara i takt med tidens krav. De stora kapitalslukande tingen måste samhället hjälpa medborgarna att lösa.”²⁴ Elva dagar senare skriver han i sin dagbok: ”Skapa i samverkan. Samhället ingen fiende. Samhället ett instrument för att skydda medborgarnas intressen. Samhället och individens frihet. Detta program måste också innebära att samhället får resurser som ger det möjlighet att handla. Det är alltså vår linje. Orkar vi med det eller går vi mot nederlag.”²⁵ Den 22 oktober 1952 la han fram den nya linjen för partistyrelsen.²⁶

I januari 1953 markerar han avstånd mot folkpartiet i remissdebatten, och drar därmed upp de nya konfliktlinjerna: ”Om vi är övertygade om att ett ingripande är fördelaktigt för det stora folkflertalet, kommer inte den omständigheten, att det måhända rubbar något av den ekonomiska maktbalansen i samhället att hindra oss. Vi har nog fått ett intryck av att många ingripanden är försvarliga för herr Ohlin men att han sätter en bestämd gräns därvid att de bestående maktförhållandena inte får rubbas”. Så var skiljelinjen antyd, men Erlander började jaga någon som tydligare kunde utreda den.

Det är i denna veva som han anställer Olof Palme.

I broschyren *Människor i samverkan* inför valet 1954 menade Erlander så:

”i ett fattigt samhälle ställs inte så stora krav på sjukhusbyggen. Det är annorlunda när medborgarnas standard har stigit så att alla anser sig ha rätt till god sjukvård. För hundra år sedan begärde man inte att samhället skulle anvisa mycket till skolorna. Det är en helt annan sak när vi anser oss kunna fordra att våra barn skall få en hygglig start i livet. Det kan se ut som om bostadsbyggandet inte erbjuder några större problem i ett fattigt samhälle. Är folk fattiga får de klara sig bäst de vill i de ruckel som man har råd att bygga. Men om människorna uppnår en hög inkomststandard, kräver de helt naturligt även bättre bostäder och det blir ett självklart ansvar för samhället att driva på bostadsbyggandets utveckling.”²⁷

3.4 PALMES FÖRSTA STEG

När Olof Palme kom in i politiken var han således tvungen att orientera sig i en tämligen osäker politisk miljö, där man sakta var på väg att formulera en ny väg för socialdemokratins politik: Hur skulle framtidens socialpolitik se ut? Räckte det med grundtrygghet eller låg framtiden i mer försäkringsmässigt utformade trygghetssystem med inkomstbortfallsprincipen som bärande element? Kanske till och med något helt annat än socialpolitik? Hur skulle, kort sagt, socialdemokratien bemöta den stigande standarden utan att överge de klassiska socialdemokratiska kraven på utjämning.

Inom loppet av bara några år kom Palme att ingå i den grupp som formulerar partiets framtida politik. Emellertid kan det vara intressant att något dröja vid hans första försök att orientera sig politiskt. Både för att det utgör bakgrunden till hans senare politiska

²³Erlander, 1949-1954, 381f.

²⁴Erlander, 1949-1954, 382.

²⁵Ruin, *välfärdsstatens tjänst*, 234.

²⁶Erlander, 1949-1954, 382f; Svensson, *Socialdemokratins dominans*, 147.

²⁷Erlander, 1949-1954, 387.

idépolitiska ställningstaganden och för att de pekar rakt in i dåtidens politiska problem. Det intressanta är att Palme redan här inriktar sig på frågan hur större jämlikhet ska bli möjlig.

Samma höst han börjar arbeta hos Erlander publicerar han en artikel i *Tiden* i ett ämne som skulle stå honom nära under hela hans liv - skolan - där han pläderar för ökade studiesociala åtgärder så att utbildningsklyftorna ska kunna minskas. Även om temat inte är särskilt väl utvecklat i artikeln ligger tonvikten på att människor ska ges samma startvillkor i livet. Skolan, menar Palme, är en av de viktigaste institutionerna i samhället om man vill bryta ner klassklyftorna.²⁸

Drygt ett år senare skriver han en osignerad ledare i *Libertas* tillsammans med Assar Linbäck där de går till storms mot den ”stora samhällsbevarande delen av partiet” som enligt författarna representerar den ”totala idélösheten”. Partiet måste ånyo bli ett idéparti och börja arbeta för ”folkets aktiva deltagande” samt på riktigt arbeta för att ”maktförhållandena inom det ekonomiska livet bryts”.²⁹

I ett förarbete till artikeln, utarbetat av Palme, är tonen ännu radikalare. Där menar han att för viktiga delar av produktionen i landet är det ”okontrollerade fåtalets inflytande nästan orubbat”. Det uppskattar han inte. Vill man ”hålla fast vid socialismens grundidé och om man vill ha människornas aktiva medverkan i förverkligandet av dessa idéer, så räcker det inte att se till att näringslivet åker mjukt. Man måste vara beredd att själv gripa ratten.”³⁰

Den unge Palme är således inte bara ung vid denna tid, han är arg också. Av amerikansk studentliberalism syns föga. Snarare ligger betoningen på att maktförhållandena i samhället måste förändras på ett sätt som den rena socialpolitiken inte kan göra.

Men på vilket sätt? I en artikel i *Tiden* 1955 menar Olof Palme och Assar Linbäck att reformpolitiken står vid en skiljeväg. Som utgångspunkt tar de debatten om ideologiernas död, som Tingsten tagit upp i *Dagens Nyheter* något år tidigare. Är det, frågar de sig, verkligen sant att ideologierna är på väg att vittra bort i en gemensam samsyn nu när även de borgerliga partierna börjat acceptera den första generationen sociala reformer? Nej, svarar de. Av två skäl.

Om man nämligen undersöker hur de borgerliga partierna i praktiken förhåller sig till socialpolitiken så upptäcker man att det finns ett genomgående drag: varje utmaning av bestående maktförhållanden motas i grind.

”Dessutom”, menar Palme och Lindbäck, ”kan inte en radikal samhällsomvandlande politik bestå av enbart socialpolitik. Det är svårt att föreställa sig fortsatt samhällsomvandling utan genomgripande omstöpning av bestående institutionella förhållanden inom exempelvis näringsliv, arbetsliv och utbildningsväsende - åtgärder som måste te sig betydlig mera stötande för samhällsbevarande meningsriktningar än socialpolitiken.”

För tillfället skriver Palme och Lindbäck kräver emellertid den socialistiska ideologin ”att vi måste hjälpa upp eftersatta minoriteter till en dräglig standard, innan vi beviljar oss själva fortsatt standardhöjning som skattesänkningar, höjda indirekta subventioneringar, arbetstidsförkortningar, tjänstepension eller höjt barnbidrag.”

Artikeln måste ses i sitt tidssammanhang. Sedan några år tillbaka hävdade de borgerliga partierna att det skulle gå utmärkt att sänka skatterna utan att den beslutade socialpolitiken behövde lida skada. Socialdemokratin stod vankelmodig inför anfallen - ibland diskuterades olika former av skattesänkningar. Våren 1955 dominerades dessutom den politiska debatten av den befarade inflationen. Finansminister Sköld ville införa ett obligatoriskt

²⁸Olof Palme, ”Hinder vid startlinjen”, *Tiden* nr 81953.

²⁹”Socialdemokratin, storfinansens och ödestron”, *Libertas* 9/12 1954, osignerad ledare [Olof Palme och Assar Linbäck].

³⁰OPA 2.3/001.

sparande för att dra in något av köpkraften. Att i detta läge gå ut och tala om en massa reformer gick inte, åtminstone inte för realisten. Perspektivet skulle så småningom förändras, av två skäl som jag senare ska ta upp.

Men detta är bakgrunden till Palmes och Linbäcks krav på prioriteringar. ”Det är nödvändigare än tidigare att vid varje nytt reformförslag fråga, om det är denna reform, som utifrån våra värden är mest angelägen. Avvägningspolitiken kommer i förgrunden.”³¹

Det intressanta är således *inte* att de menar att man måste välja vilka reformer som bör stå i förgrunden. Det intressanta är vilka alternativ de målar upp. *För att i framtiden kunna öka jämlikheten kräver de nämligen att samhällets insatser inom vård, omsorg och utbildning ökar.* Förutom de mer frasliknande kraven på ändrade maktförhållanden i näringslivet lyfter de således fram de offentliga tjänsterna; de pekade så att säga ut en tredje väg mellan grundtrygghet och socialförsäkringar baserade på inkomstbortfallsprincipen.

Men för att socialdemokratin även i framtiden ska kunna vara en pådrivande samhällsförändrande kraft måste man ha en vision, en idé om vad man vill. Palme gav senare många gånger uttryck åt hur hopplöst det var att diskutera ideologi under 1950-talet. Folk höll bara ”kalk- och cementtal”.³² Redan 1955 uttryckte han denna frustration på SSU:s kongress, i formuleringar som inte så lite påminner om hans klassiska tal ”Politik är att vilja”:

”Om vi skall lyckas med vår uppgift, behöva vi vilja och kunskap, och det är kunskapen som ger fasthet åt viljan.[...] Men vi måste samtidigt hålla greppen om de väsentliga och idépolitiska sammanhangen. Det är högst beaktansvärt, om man kan Statistisk årsbok ut och in, men det är ointressant, om man inte samtidigt kan se bakom vilka tabeller missförhållanden, som vi vill avhjälpa, döljer sig, och om man inte vill göra klart för sig, hur man skall bära sig åt för att ge dessa tabeller ett annorlunda utseende i framtiden. Det värsta är att statistik årsbok för varje år blir fetare och fetare, det vill säga, att hela samhället blir allt mer komplicerat. Det är därför i dag viktigare än någonsin att hålla fast vid de grundläggande sammanhangen och att studera samspelet mellan idéerna och verkligheten i det samhälle som vi vill förändra.”³³

Vi ser här hur Palme arbetar sig fram till en politisk åskådning. Hans slutsats är att skillnaden fortfarande är stor mellan socialdemokratin och de borgerliga partierna, helt enkelt därför att det återstår orättvisa klyftor i samhället vars avskaffande endast kan genomföras genom ökad jämlikhet - en politik som går stick i stäv med de borgerliga eftersom den utmanar maktförhållandena i samhället.

Det var inte så vanligt på den här tiden att ställa jämlikheten i förgrunden. Det har bland andra Erlander vittnat om:

”Det är ju så att jämlikhetsproblematiken hela tiden legat i botten av våra diskussioner och utgjort grunden för vår praktiska politik. Visst var många av våra reformer jämlikhetsreformer, men vi vågade aldrig sätta jämlikheten som den ideologiska grunden för vår politik, utan vi talade alltid om tryggheten. Det har funnits eftersläntrare i vår egen rörelse som inte har varit riktigt införstådda med detta att vi måste skapa ett samhälle där jämlikheten ska vara dominant. Det stora som hänt nu är att jämlikhetsaspekten har börjat genomsyra diskussionerna. Det svenska partiets uppgift under de närmaste 20-30 åren blir att

³¹Olof Palme & Assar Lindbäck, ”Reformpolitik vid skiljevägen”, *Tiden* nr 3 1955.

³²Elmbrant, *Palme*, 26.

³³Olof Palme, ”Tack för förtroendet att bli vald till studieledare i SSU”, protokoll från SSU:s 14:e kongress, 8/9 1955.

försöka låta dessa idéer ha en fristad i världen.”³⁴

Så uttryckte sig Erlander 1970. Under 1950-talet var han försiktigare. På SSU-kongressen 1955 höll Erlander ett föredrag betitlat jämlikhet. Men talet handlade inte särskilt mycket om det. Det gjorde däremot Olof Palmes ursprungliga utkast till talet, där det bland annat står:

”Enligt vår mening finns det...ingenting som tyder på att friheten skulle minskas, därför att människorna får vara med och bestämma om gemensamma angelägenheter på jämställd för. Tvärtom är jämlikheten en förutsättning för friheten. När vi går till valurnorna i en demokrati väger våra röster lika tungt oavsett vilket yrke eller vilken inkomst vi har. I den lika och allmänna rösträtten är den absoluta jämlikheten realiserad. Vore det inte orimligt att föreställa sig att detta skulle vara ett hot mot den politiska friheten? Är det inte tvärtom så att inskränkningar i jämlikheten skulle uppfattas som en inskränkning av friheten. Ty när vi talar om frihet i demokratin så menar vi väl ändå en frihet, som alla är delaktiga i? Det finns ingen anledning att förutsätta att förhållandet mellan frihet och jämlikhet skulle vara annorlunda beskaffat när det gäller viktiga avgöranden i det ekonomiska livet. Demokratisk kontroll över maktutövningen måste alltid förutsätta både frihet och jämlikhet. [...] Liberalismen sätter målet lägre än socialdemokratien, den nöjer sig med den frihet, som kan förverkligas inom klassamhällets ram. Vårt frihetskrav och vårt jämlikhetskrav för bort från klassamhället, fram mot det socialistiska samhället.”³⁵

I ett tal hösten 1955 markerar Palme tydligt tror på en ny socialdemokratisk offensiv. I hans ögon var partiets uppgift långt ifrån slutförd. ”Är vi då nöjda med vad som uppnåtts? Kan vi nu slå oss till ro? Naturligtvis inte! Det som hittills uppnåtts är i själva verket inte annat än begynnande ansatser i det stora samhällsbygge, som nu skall föras vidare. Det är inte svårt att fortfarande hitta missförhållanden och orättvisor i samhället.”³⁶

3.5 OTILLFREDSSTÄLLDA FÖRVÄNTNINGAR

I den nya politiska formel som Palme och Erlander jobbar fram tillsammans står emellertid inte jämlikhet i förgrunden. I stället formulerades den politiska linjen som ett svar på frågan vilka förväntningar som skulle riktas mot politiken när människor fick det bättre ställt. Svaret blev utbyggd offentlig sektor.

Först i Erlanders berömda remisstal i första kammaren i januari 1956 om de stora förväntningarnas missnöje och det starka samhället knyts säcken ihop. Hans skrev det tillsammans med Olof Palme - ”mitt mest betydelsefulla tal” som Erlander kallade det.³⁷ Socialdemokratien hade skaffat sig en modern ideologisk orientering. Grunden till den nya formuleringen av partiets riktning står, som vi redan sett, att finna i den diskussion som uppstått mellan Erlander och Sköld i början av 1950-talet.

Men den var inte riktigt färdig. Och här hjälpte Palme till.

Som jag också redan påpekat är det närmast ogörligt att urskilja vad som är Palmes och vad som är Erlanders formuleringar i Erlanders egna tal. Mycket av det som är synligt i

³⁴Ej citerat i direktordning. Nordal Åkerman, *Apparaten Sverige - samtal med beslutsfattare i politik, ämbetsverk, företag* (Stockholm, 1970), 34f.

³⁵Utkast till Erlanders tal på SSU:s 14:e kongress 1955; OPA 4.3/004.

³⁶Anförande på ungdomens dag 1955-10-? [talstolpar], OPA 2.4/002.

³⁷Svedgård, *Palme - en presentation*, 59.

Palmes egna skrifter och tal finns också i Erlanders.³⁸ Det första bevarade talet av Erlander som finns i Palmes arkiv daterar sig redan till oktober 1953. Det Erlander här säger pekar framåt mot hans och Palmes senare gemensamma formuleringar:

”[M]edborgarna ställer ständigt nya anspråk på samhället. [...] Ofta måste samhällets engagemang innebära, att nya institutioner skapas för att möta medborgarnas behov. Så är fallet inom sjukvård, den förebyggande hälsovården, skolväsendet o.s.v. Det är möjligt att socialpolitiken i fortsättningen måste ägna en större uppmärksamhet åt dessa problem än tidigare.”³⁹

Kanske innebär därmed inte standardhöjningen att väljarna förborgerligas och vänder sig bort från socialdemokratin, så som talet om socialdemokratins solnedgång föreskrev? I ett tal skrivet för att hållas inför Stockholms arbetarkommun 1954 om det just timade valet står det: ”Vi har fått klargöra nödvändigheten för medborgarna att i samarbete och samverkan skaffa sig en tryggare ställning. Vi har med exempel från det praktiska livet sökt visa hur felaktig tanken är, att människan enbart är en egoistisk varelse”.⁴⁰

Fortfarande saknades en helhetslösning som kunde förena den ekonomiska och sociala politiken. I fokus för problemet står den fulla sysselsättningens inverkan på ekonomin. Det är viktigt att komma ihåg. Formuleringarna om det starka samhället står i direkt relation med den fulla sysselsättningen.

För vad förde den med sig?

Å ena sidan fick allt fler människor en ökad standard och med ökad standard växte önskan om större privat konsumtion, långsiktigare engagemang i hus och bil samt ökade anspråk på samhällets tjänster.⁴¹ Samtidigt blev fackföreningarna starkare och kunde på ett annat sätt en tidigare driva krav på ökade löner.

Å andra sidan ökade samtidigt risken för inflation och samhällsekonomisk obalans.

Hur skulle socialdemokratin hantera detta? Önskan om ökad privat köpkraft var svår att leva upp till eftersom den skulle föra med sig inflation. Därför måste också statens budget vara stram - därmed kunde man inte heller lova några nya reformer. Men vad värre var. Hur skulle socialdemokratin över huvud taget kunna motivera åtstrammingspolitiken för sina väljare? Ty i kampen mot inflationen riskerade ju arbetslösheten att stiga.

Man riskerade att göra alla missnöjda.

I Olof Palmes anteckningar står det i april 1955: ”Den fulla sysselsättningens ekonomi kommer på kort sikt att te sig som *de många otillfredsställda förväntningarnas* ekonomi.”⁴²

Under det märkliga året 1955 börjar emellertid knutarna att lösas upp. Man kan säga att de två kanske viktigaste grundbulltarna i välfärdsstaten här vävs samman i en sammanhängande ideologi: full sysselsättning och utbyggd offentlig sektor.

Mellan våren 1955 och våren 1956 äger en genomgripande temperaturförändring rum i socialdemokratins politik. Under 1955 råder veckan över de ekonomiska svårigheterna, något utrymme för ytterligare expansion av offentliga sektorn tycks inte finnas. Det är denna stämning Palme och Lindbäck fångat upp i sin artikel. Under 1956 råder däremot strålände optimism. Reformerna kan fortsätta. Inte så lite byggde denna temperaturförändring på att man just hittat ett sätt att *motivera* utökat ansvar för det allmänna, den offentliga sektorn.

Men något annat viktigt hade också hänt, som berör just konflikten inflation och arbetslöshet. Vi måste därför ta en liten omväg.

³⁸PHM-kampanjen [stolpar], Inför Stockholms arbetarkommun 1954-10-07, Socialdemokratiska föreningen 70-årsjubileum, Utkast till socialkampanjen 1954, Jämlikhet 1954; OPA 4.3/001-003.

³⁹Tage Erlander, Sandviken 1953-10-13; OPA 4.3/001.

⁴⁰Inför Stockholms arbetarkommun 1954-10-07; OPA 4.3/001.

⁴¹Utkast till radiointervju med Erlander 1954 av Olof Palme; OPA 4.3/001.

⁴²OPA 4.3/004.

I slutet av 1940-talet hade de två LO-ekonomerna Gösta Rehn och Rudolf Meidner börjat fundera över den rollkonflikt mellan arbetarrörelsens fackliga och politiska gren som skulle uppstå i ett fullsysselsättningssamhälle. Med de industriella hjulen i full snurr och ett starkt fack fanns det lite eller ingenting som kunde sätta emot höga lönelöft, och därpå följande inflation och urholkning av konkurrenskraften. Förutom en sak. Nämligen en stram ekonomisk politik. Men kunde verkligen en socialdemokratisk regering göra det? Höja arbetslösheten för att motverka inflationen? Eller genom inkomstpolitik hindra facken från att ta ut de löneförhöjningar de kunde? Skulle inte arbetarrörelsen spricka i båda fallen?

Just den konflikten står i fokus våren 1955. I Palmes papper står det i ett fragment från denna tid:

”Om vi var beredda att använda arbetslösheten som en regulator i det ekonomiska livet, så vore det betydligt lättare att bevara penningvärdet. Om vi ville tillgripa tvångsdirigering av arbetskraften och tvångsmässig reglering av lönerna, så vore problemet heller inte svårt. Vi avvisar emellertid bestämt båda dessa metoder. Vi får söka oss fram på andra vägar.”⁴³

Vilka?

Rehn och Meidner hade kommit fram till en lösning. Regeringen skulle använda en generellt åtstramande politik för att motverka överhettningarna men samtidigt motverka den uppstickande arbetslösheten genom en aktiv och inte sällan selektiv arbetsmarknadspolitik. LO skulle å sin sida göra ansvarsfulla och centralt förhandlade lönerörelser och förhindra kraftfull löneglidning hos vissa grupper genom en solidarisk lönepolitik.

Finansminister Per Edvin Sköld vägrade lyssna och tyckte facken var för starka och arbetsgivarna för svaga. Erlander hukade i den stormande debatten.

Men våren 1955 vänder Erlander plötsligt. Hade Olof Palme något med det att göra? Känt är att Palme satt med under Erlanders möten med LO-toppen, känt är också att Erlander nu allt oftare sa:

- Jag ska tala med Palme om det här...

Det går tämligen exakt på dagen att datera Erlanders omvändelse. Sedan slutet av 1940-talet hade en inre lösligt sammansatt studiegrupp bildats mellan arbetarrörelsens olika grenar, den s.k. kverulantgruppen, där bland andra Meidner och Rehn ingick.⁴⁴ Där, menar Erlander, fördes under hela första delen av 1950-talet en intensiv diskussion om det nya samhällets förutsättningar.⁴⁵ Redan inför valet 1954 blev Palme en viktig del av kverulantgänget.

Inför det allt mer hotande konflikten med LO om den ekonomiska politiken kallade Erlander till ett möte på Harpsund 18-19 mars 1955. ”Frågan är om någon av de många konferenserna på Harpsund under 1950-talet kunde i betydelse mäta sig med denna överläggning” skriver Erlander. Det var nämligen här Erlander för första gången insåg det verkliga värdet av Rehns och Meidners förslag.⁴⁶

Det är också först efter mötet på Harpsund som tankegångarna dyker upp i Palmes utkast till Erlanders tal. Redan sex dagar senare utpekas det nya perspektivet som en fullt möjlig väg i ett utkast. Samtidigt som man pekar på att de nödvändiga arbetsmarknadspolitiska instrumenten ännu saknas.⁴⁷ Politiken ställde, medgav Erlander senare, ”krav på en väldig ökning av den offentliga sektorn”.⁴⁸

⁴³OPA 4.3/004.

⁴⁴Erlander, 1949-1954, 234ff.

⁴⁵Erlander, 1955-1960, 102f.

⁴⁶Erlander, 1955-1960, 39ff.

⁴⁷1955-03-25; OPA 4.3/006.

⁴⁸Erlander, 1949-1954, 378.

Under våren kom den nya politiken främst till uttryck i Skölds krav på tvångssparande får att dra in köpkraft. Förslaget stupade på koalitionsbrödernas motstånd och Sköld avgick till hösten. Men kanske fanns det andra sätt att dra in resurser till offentliga sektorn?

Så blir det tydligt hur den nya formeln till slut växer fram. Det missnöje som fullsys-sällsättningssamhället skapar - därför att drömmarna om framtiden blir större samtidigt som obalanserna i ekonomin ökar - kan bara lösas genom ökade insatser från samhället.

I botten ligger dilemmat hur man ska förena full sysselsättning och stabila priser. Lösningarna söker man i något som Ernst Wigforss antytt redan 1947: "att finna en av alla erkänd norm för en rättvis fördelning av nationalinkomsten".⁴⁹

Det gäller således att hitta ett sätt att fördela inkomsterna som inte driver fram infla-tion. Lösningen finner de i att samhället, offentliga sektorn, drar in pengar från den privata konsumtionen, och omvandla det till sparande. Poängen är att detta kan motiveras med att medborgarna därmed får ut en massa andra saker än höjd privat konsumtion, så som sjukvård, skola, vägar, bostäder med mera.

Så kan man betrakta det starka samhället som en form av tvångssparande, men som kommer alla till del genom offentliga tjänster. Det är tydligt i Krister Wickmans utkast till den viktiga skriften *Framstegens politik*. Efter en uppräknning av alla krav medborgarna och samhällsutvecklingen ställer på samhällsengagemang inom en hel rad områden kommer "samhällets motkrav: *ge samhället de resurser, som behövs*".⁵⁰ Det starka samhället är svaret - det nödvändiga ur socialdemokratiskt perspektiv - på de problem som uppstår i ett samhälle med full sysselsättning.

Det hela kristalliseras så i Erlanders tal i första kammaren i januari 1956 där han säger att det finns ett annat missnöje än det som en gång i tiden drev fram arbetarrörelsen:

"Det är ett missnöje som jag skulle vilja karaktärisera som de stora förväntningarnas missnöje. Den fulla sysselsättningen och den sociala tryggheten och den år från år snabbt stigande standarden har skapat en ny tillförsikt hos alla inför framtiden, men har också skapat en stigande otålighet över att det inte går fortare än det gör. [...] När man är van vid - vilket man är i full-sysselsättningssamhället - att man har en hygglig inkomst inte bara i dag, inte bara i nästa vecka och nästa månad, utan liksom ser den framför sig år från år, då inriktar man sin efterfrågan på ting, som innebär längre en-gagemang både för den enskilde och för samhället. Om man har en tryggad ställning, är det naturligt att man vill ge sina barn en hygglig uppfostran, det är naturligt att man vill skaffa sig en bostad som är bättre än den föregående, man kanske till och med vill skaffa sig en bil. Allt det här börjar ligga inom räckhåll för allt större delar av svenska folket. Men dessa långtidsengagemang är inte bara långtidsengagemang för den enskilde, utan de ställer krav på långtidsengagemang även för samhället: bilen kräver vägen, kravet på en hyg-glig utbildning för barnen kräver investeringar i forskning och skola, och bostadskravet kräver investeringar på bostadsområdet för att nu ta några exem-pel. [...] En förutsättning för framåtskridandet är att vi liksom hittills är beredda att avstå från en betydande del av våra resurser till byggande för framtiden, till att bygga fabriker, kraftverk, vägar och bostäder."

Ge oss resurserna att göra det.

⁴⁹Citerat ur Klas Åmark, "Sammanhållning och intressepolitik - Socialdemokratin och fackföreningsrörelsen i samarbete och på skilda vägar" i *Socialdemokratins samhälle - SAP och Sverige under 100 år* (Stockholm, 1988).

⁵⁰K. W-n 29.2.56 Anteckningar rörande ett handlingsprogram; OPA 4.3/008.

Det är i detta ljus man måste betrakta skriften *Framstegens politik*. Den brukar betraktas som Olof Palmes och Krister Wickmans gemensamma verk och används inte sällan till märkliga betraktelser över Palmes politiska väg. Bertil Östergren förfasar sig så över skillnaden mellan denna skrift, som hyllar framstegen och den ytterligare utbyggnaden av offentliga sektorn, och Palmes och Linbäcks mer försiktiga anspråk.⁵¹ Men skillnaden ligger inte hos Palme utan i den nya formeln som 1956 men inte 1955 kan motivera expansionen. Tankarna om det starka samhället bröt inte bara ideologisk modlöshet utan även den ekonomiska försiktigheten. Björn Elmbrant å sin sida menar att Palme här mest framstår som en ”marknadsekonom”.⁵² det är en missvisande tolkning. Förvisso sjunger skriften tillväxtens lov. Företagsamheten behöver energi och väl utbildad arbetskraft. Men skriftens verkliga budskap är det samma som hos Erlander: det är offentliga sektorn som måste expandera. Ge oss resurserna.

Dessutom är det tveksamt hur mycket Palme egentligen författade av skriften. Avsnittet om socialpolitiken har Ernst Michanek krivit, om utbildningspolitiken Ragnar Edenman, om bostadspolitiken Hjalmar Mehr; och det är Krister Wickman som arbetat fram huvud dragen.⁵³ Ur de olika förarbetena synes det som Palme är ansvarig för studiesociala frågor, ”solidaritetsreformer” - och inledningen.

I inledningen står det föga marknadsekoniskt:

”I själva verket återstår de största och mest inspirerande uppgifterna i strävandet att främja människans sociala och kulturella frigörelse och ge de enskilda ett ökat medinflytande i samhälle och arbetsliv. [...] Den moderna människan riktar sin efterfrågan mot ting, som kräver väldiga engagemang från samhällets sida. Det betyder krav på större insatser för utbildning, bostäder, hälsovård, vägar, service etc. [...] Ett socialt progressivt samhälle förutsätter en progressiv ekonomi.”⁵⁴

Därmed hade partiet fått en riktning igen. Med ökat välstånd och större trygghet börjar fler människor planera inför framtiden, man vill bo bättre, tänker på utbildning och hälsa; ett förväntningarnas missnöje som bara det allmänna kan lösa för de breda befolkningslagren.⁵⁵ Offentliga sektorn måste byggas vidare, för att bistå med service och en bevarad levnadsstandard i socialförsäkringar i stället för enbart grundtrygghet. Och vid sidan av sjukförsäkring och ATP är det främst mot offentliga tjänster blickarna riktas. Eller som det står i ett utkast till handlingsprogrammet ställd till partistyrelsen: ”Många av individernas viktigaste materiella behov kan rimligen inte tillfredsställas med kontanta bidrag av den omfattning, som det är realistiskt att räkna med.”⁵⁶

I skriften står mycket riktigt att ”kollektiva anordningar, som ytterst har socialpolitisk syftning, krävs på en rad andra områden” förutom exempelvis sjuk- och hälsovård, utbildning. Det gäller exempelvis ”skolmåltider, tvättanordningar, hemhjälp, åtgärder för tillsyn av småbarn och för rationalisering av arbetet i hem och hushåll hör till det som minskar mödrarnas arbetsbörda och därmed gör livet lättare för en av vårt samhälles hårdast belastade medborgargrupper.”⁵⁷

I ett mycket intressant utkast till ett föredrag om familjepolitiken kan man läsa följande profetiska ord:

⁵¹Östergren, *Vem är Olof Palme*, 78.

⁵²Elmbrant, *Palme*, 28f.

⁵³Se OPA 4.3/008.

⁵⁴*Framstegens politik* (Stockholm: SAP, 1956), 6-12.

⁵⁵Elmbrant, *Palme*, 27; Ruin, *I välfärdsstatens tjänst*, 233ff.

⁵⁶”Utkast till ett handlingsprogram”; OPA 4.3/008.

⁵⁷*Framstegens politik*, 38.

”Kontantbidragen har den stora fördelen att de lämnar mottagaren största möjliga valfrihet vid valet av konsumtion och den ökade valfriheten har varit en grundläggande princip i familjepolitiken. Men det finns områden där det självfallet måste bli orimligt att tillämpa denna princip. Det kan inte falla någon in att försöka bygga vårt undervisningsväsende på kontantprincipen, inte heller förlossningsvården eller den förebyggande mödra- och barnavården. Det finns många andra fall, då samhällseliga institutioner kan och bör bjuda en god service utan några nämnvärda kostnader för medborgarna. Man kan kalla det för en form av naturahjälp. [...] Det intressanta är att den allmänna standardutvecklingen och strukturförändringen i samhället medfört, att sådana institutionella förändringar måste tillmätas ökad vikt i familjepolitiken. [...] allt fler gifta kvinnor vill få möjlighet att hålla fast vid förvärvsarbetet efter giftermålet. Då blir det också en uppgift av stor angelägenhet att skapa sådana institutioner som underlättar de gifta förvärvsarbetande kvinnornas ställning genom daghem, eller andra kollektiva anordningar för att underlätta hemarbetet, förbättrade möjligheter till deltidsarbete o.s.v.”⁵⁸

Kort sagt, vad som kom att äga rum under 1970-talet.

Olof Palme gjorde idéerna till sina egna, de utgör grunden i hans politiska åskådning. Han kom så småningom att vidareutveckla och radikaliserade dem.

3.6 PALME TRÄDER FRAM

Mot slutet av 1950-talet började han allt mer synas i egen hög person. 1958 blir han riksdagsman. I sitt ljungfrutal i första kammaren motiverar han ATP med att det är dags att ta konsekvenserna av den klassutjämning som ägt rum också på socialförsäkringens område:

”Dagens ungdom växer upp i ett samhälle med full sysselsättning, en stigande standard och ett betydande mått av social trygghet. Den räknar med detta som någonting helt naturligt. Det betyder för dem ett mycket större mått av frihet än tidigare generationer haft. [...] Paradoxalt nog använder de den ökade friheten till att binda sig hårdare för framtiden och för långsiktiga utgifter. [...] Ett plötsligt ras i inkomsten betyder för en sådan människa någonting av en katastrof. Den människan upplever det som en verklig fattigdom. [...] Hela den moderna socialpolitiken har därför inriktats på att utöver bottenkyddet garantera en någorlunda bevarad levnadsstandard för att undvika sådana plötsliga svängningar i inkomsterna. Att trygga bottenkyddet var 1930-talets problematik. En bevarad levnadsstandard är 1950-talets målsättning.”⁵⁹

Men här börjar också synas att Palme kräver någonting mer än enbart trygghet. På SSU:s kongress 1958 tar han upp skriften Framstegens politik och menar att den handlade om kapitalbildningens problematik.

”Först och främst gäller det att få till stånd en tillräckligt stor kapitalbildning, att få allt det sparande som behövs för att vi skall kunna klara byggandet av kraftverk, skolor, sjukhus, bostäder och allt annat som vi vill ha i framtiden. Vidare måste denna kapitalbildning ske i demokratiska former, så att människorna själva positivt skall vilja en tillräckligt hög kapitalbildning. För det tredje måste kapitalbildningen äga rum på ett sådant sätt, att det icke ökar

⁵⁸Utkast till familjepolitiskt föredrag 1956-02-20; OPA 4.3/006.

⁵⁹Ang. ändring i lagen om folkpensionering, FK 17 24/4 1958.

inkomst- och förmögenhetsklyftorna i samhället. [...] Att finna en väg, där kapitalbildningen kommer under demokratiska kontroll och dess frukter fördelas på ett sådant sätt, som bidrar till att minska förmögenhetsklyftorna i samhället, ser jag som en av våra stora uppgifter för framtiden.”⁶⁰

Någonstans här börjar Palme utskilja sig genom att kräva en radikalare politik, en politik där jämlikheten betonas mer. 1959 dömer han ut högerpartiets förslag om karensdagar i sjukförsäkringen som ”klasspolitik” och talar om ”klassamhället” i riksdagens första kammare. Enligt Elmbrant var ordvalet ”rent chockerande”. Högerpartiets Her Svärd dundrade på om Palmes omogenhet att ”predika klasskampens evangelium” och menade att han ”väckt till liv Karl Marx”. Det var en överdrift. Kanske hade han dock anat att Olof Palme inte riktigt följde Erlanders ledband.⁶¹

Det börjar nu bli tid att bryta vår detaljerade berättelse om Palmes väg till sin politiska idélinje. Texten kommer därför byta karaktär och i stället försöka rekonstruera Olof Palmes ideologi. Hans inlägg på SAP:s kongress 1960 om föreslagna förändringar av partiprogrammet får markera en avslutning på redovisningen av 1950-talets politiska omorientering och utgör samtidigt en god avstamp för Palmes fortsatta gärning:

”Vad man vänder sig mot är de kompakta anhopningarna av allmänt prisvärda egenskaper som sker, när det talas om arbetsinsats, yrkesskicklighet, ansvar och initiativkraft. Det hela får lätt en moralisk färgton. [...] En mer allvarlig kritik ligger emellertid däri, att denna passus har hos många unga socialister skapat missuppfattningar. Man frågar sig om partiet finner sig i att människor behandlas olika och har sagt upp kravet på jämlikhet. Jag är medveten om att denna kritik är delvis oberättigad, men den utgör ändå ett memento. Framtidens problem måste av oss socialister i allt högre grad angripas i jämlikhetens tecken, inte bara när det gäller att få bort halvdumma privilegier utan också för att förhindra tillkomsten av nya. Därför är det farligt, om det uppstår tveksamhet om vår helhjärtade anslutning till jämlikhetens princip.”⁶²

⁶⁰”Studie- och programfrågor”, SSU:s 15:e kongress 24/8-28/8 1958.

⁶¹Anförande i riksdagen ang. förordningen om allmän varuskatt mm 1. FK 28 27/11 1959.

⁶²Anförande vid SAP:s 21:a kongress 1960.

Kapitel 4

Idépolitikern Palme

4.1 IDÉERNAS MAKT

På många sätt kan man nog påstå att Olof Palmes genuint egna politiska idéer kretsar just kring hans framlyftande och starka betoning av jämlikhetsidealet. Nu är det dock inte så enkelt. Palmes jämlikhetsbegrepp är ett av flera viktiga politiska begrepp - som han seriekopplar till en politisk hållning.

Men kanske ännu viktigare. Ett genomgående tema hos Palme är hans starka betoning av att just idéer och värderingar måste spela en central plats i politiken. Även Palme kunde hålla långa kalk- och cementtal, men varje reform eller åtgärd sattes också in i ett ideologiskt sammanhang. De motiverades med något mer än enbart det praktiska resultatet. När han i sitt korta inlägg på den socialdemokratiska kongressen 1960 kritiserar förslaget till nytt partiprogram för att det inte tillräckligt beaktar jämlikheten är det således inte enbart eller ens i första hand just jämlikheten som är det viktiga - utan vikten av att ha en medveten relation till de centrala socialdemokratiska värderingarna.

Under 1960-talet sliter Palme i olika utbildningspolitiska kommittéer som portföljlös minister; inför högertrafik och åker gokart som kommunikationsminister; reformerar universiteten och bygger ut vuxenutbildningen som eklesiastikminister. Samtidigt lägger han också i en rad tal under första hälften av 1960-talet grunden till sin speciella idépolitiska profil.

Mest öppenjärtigt återfinns dock motiven och ambitionen i ett handskrivet manus från mitten av 1960-talet. På sätt och vis är texten häpnadsväckande med tanke på Olof Palmes nära samarbete med Erlander under 1950-talet. Här menar nämligen Palme att ”den ideologi” partiet för närvarande håller sig med på många punkter är ”förfärande otidsenlig. Än värre: människorna anser den förmodligen ointressant.” Men egentligen är det inte innehållet i politiken Palme vänder sig emot utan den idélösa ideologin och ett parti som enbart motiverar sin existens med att den företräder arbetarnas praktiska intressen.

”Jag skulle vilja göra ett tillägg”, skriver Palme, ”och säga att ‘socialdemokratin skall vara löntagarnas politiska organ, som formar sin politik med utgångspunkt från socialismens värderingar’.” Därmed skall man förena en intressepolitik med ”en idépolitisk motivering för socialdemokratins existens”; ”ett lyckat äktenskap som utgjort en väsentlig orsak till socialdemokratins framgångar.” Nu, tycks Palme mena, har dock det praktiskt-administrerande tagit över handen, det idépolitiska ”har partiet ofta lämpat bort i sin propaganda”. Men, menar han vidare, för att lyckas framöver måste partiet både ”knyta an till löntagare[organisationerna] och ”härleda sina konkreta åtaganden utifrån en idépolitisk grundval”. I den korta blyertsskrivna texten skriver Palme rakt ur receptet han själv så nära kom att följa: ”En viss åtgärd bör vidtas dels därför att löntagarna tjänar på den, dels därför

att den är 'fönuftig'."

Det som tycks föresväva Palme är två problem. Den ena, mera outtalade, frågan handlar om socialdemokratins fortsatta dominans när arbetarklassen inte längre växer utan snarare tenderar att minska. Palmes lösning är att ånyo göra värderingarna till partiets grundförutsättning - på så sätt kan man vinna nya anhängare. Den andra, mera uttalade, frågan handlar om risken för att partiet vilar på vunna lagrar och bara administrerar det bestående. Också här är lösningen mera ideologi.

Det hela utvecklar sig till en svidande kritik mot den rent administrerande politiken.

"Partiets aktiva kader består till väsentligen av aktiva kommunalmän, intensivt upptagna med administrerande och nämnd[emöten]. De äldre har i allmänhet fått en ganska grundlig ideologisk skolning, men den är föga anpassad till dagens verklighet, minnet av det börjar flagna av med åren, och de är utsatta för den vittring som seniliteten alltid medför. Ändå är de äldre ofta mycket fastare i [tron] än de grupper, som inte sällan [värv]ats direkt in i administrationsmaskinen, utan att ha underkastat sig behovet att skaffa sig en samhällssyn. Då ligger karriär[ismen] på lut."¹

Det var en utveckling han betraktade som direkt farlig, inte bara för partiet. I ett av sina viktigaste tal, hållet i blå hallen under SSU:s kongress 1964 varnar han: "Den dag det s.k. praktiska livets män driver bort idéerna från den politiska arenan, då öppnar man vägen för ett fortskridande förfall för politiken i demokratin."²

Man kan finna två huvudsakliga motiveringar till denna hållning hos Palme.

För det första därför att socialdemokratin är ett parti som har sitt motiv i viljan att förändra samhället. För att kunna göra det måste man ha någon vägledning, någon idé om varför och varthän; "i det ögonblick som vi skulle försöka fly undan utopierna, fly undan de långsiktiga målen för samhällsutvecklingen, fly undan att skapa förväntningar hos människorna. Ja, då skulle allt vittra bort, därför att vi inte längre hade, ska vi säga, den etiska drivkraften, den ideologiska drivkraften."³

I en intervju i fransk radio några år senare utvecklade han tankegången. "När vårt parti blir förstelnat, kommer vi att förlora makten. Därför att det, som vi ser det, inte är vissa människor som sitter vid makten utan en rörelse och vissa idéer."⁴

Det finns även ett djupare motiv hos Palme, som inte i första hand handlar om socialdemokratins samhällsförändrande kraft och roll i det svenska samhället. Idéerna, menar han dessutom, är själva grunden till att demokratin och politiken faktiskt blir en angelägenhet för alla och inte bara för eliter och experter. Inför valet 1970 säger han på broderskapsförbundets kongress: "Vi behöver aldrig bli värnlösa offer för anonyma krafter. Vi behöver aldrig överlämna beslut till experter och specialister. Politiken är åtkomlig för var och en att bedöma. *Ty den bestäms ytterst av värderingar och idéer.*"⁵ Därmed kan var och en ta ställning, även till de största och svåraste frågorna.

Olof Palme var dock på intet vis fientligt inställd till experter eller forskare. I sina tal hänvisar han ständigt till nya rön inom främst samhällsforskningen, och det är tydligt hur han vid flera tillfällen djupt påverkats av den samhällsvetenskapliga debatten. Men, inskräper han ofta, forskarna och experterna kan inte mer än skildra verkligheten som den

¹OPA 4.8/002. Klamrarna i citatet visar var texten är så svåräst att jag tvingats tolka vad som står.

²"Politik är att vilja", tal vid Sveriges Socialdemokratiska Ungdomsförbunds kongressfest i Blå Hallen 12/5 1964, OPA 2.4.0/004-10, även i Olof Palme, *Politik är att vilja* (Stockholm, 1968).

³Anförande vid Uppsala partidistrikts 60-årsjubileum 1970-11-14, OPA 2.4/024.

⁴"JANUS ou 'les deux faces de l'occident'", samtal mellan Maurice Duverberger och Olof Palme 6/4 1973 i fransk radio, sv. översättning OPA 2.6/017-22.

⁵"Inför valet", Broderskapsförbundets kongress 5/8 1970, OPA 2.4.0/022.

för tillfället ser ut. För att bedöma vad som är viktigt, vad som bör förändras och hur det ska förändras måste man vägledas av något annat än expertkunskapen, nämligen idéer om hur man vill forma om verkligheten, förändra samhället. I det läge politiken enbart skulle behärskas av experterna så dör politiken - samhället blir stillastående.

Men det är inte de stora klassiska ideologiska systemen som ska vägleda - de förklarade Olof Palme döda redan på sextiotalet. Vi har inte längre "någon enhetsformel", skriver han i Fönstret 1962. "Vi tror inte längre på en ödesbestämd utveckling...varje försök att påtvinga verkligheten en enhetsformel får ett drag av groteskeri och vederstygglighet och leder [ytterst] till hänsynslöshet mot enskilda människor", säger han 1965.⁶

Skälet till att det inte kan eller framför allt inte får finnas någon "grandios enhetsformel"⁷ är därför att det är de enskilda människornas vardagsvillkor som är det viktiga. Nästan 20 år senare håller Olof Palme ett av sina mest centrala tal, på Harvard university. I det återkommer han till tankegångarna från 1960-talet:

"The purpose of society is not to realize any singular idea, unrelated to the conditions of human life. It is not to be built for the yonder, nor as a goal in itself to manifest the greatness of the nation or the state, nor in the interests of any particular group or class. It is not to be built according to any rigidly determined blueprint for the perfect society of the future."

Olof Palme tar därmed bestämt avstånd från den marxistiska determinismen, som ju också haft sin tradition inom det socialdemokratiska partiet. Han menar samtidigt att det inte finns *en* generallösning på samhällets problem. Det finns med andra ord ingen färdig planritning, eller enskild idé, som kan förestava vad det goda livet är för något. Det är upp till den enskilda individen att bestämma. Av detta följer däremot inte att individen bäst förverkligar sig i ensamhet, att man måste lämna samhället i fred och låta allt vara vad det är. "Society and its institutions are to serv people here and now, so that they shall be able to realize their life project, live their lives", säger Palme.

Varför? Jo, därför att det i samhället finns mekanismer som konsekvent missgynnar vissa människor. Makten att förverkliga sina livsprojekt är inte jämt fördelad. Det råder stora klyftor mellan människor. "The aim of society and of solidarity is that everyone shall have access to resources so that they will be able to realize the essential undertakings of human life, the great life projects."⁸

Man kan säga att Palme arbetar ut en medelväg mellan utopin och vardagsadministrerandet. Eftersom det är människornas vardagsliv i all sin mångfacetterade rikedom som är det viktiga i politiken kan ingen enskild idé erbjuda lösningen på vardagslivets problem. Samtidigt är samhället aldrig färdigt, och vill man förbättra levnadsvillkoren för de många måste man arbeta för förändring. Det kan bara göras genom segt och långsamt praktiskt politiskt arbete - genom *reformer*. Men reformer utan idéer och värderingar är tomma och i längden direkt farliga därför att de hotar folklig uppslutning och deltagande i politiken.

Olof Palme var mycket medveten om denna avvägning. I en intervju i början av 1970-talet tar han upp temat och ger en historisk återblick:

"I fought a lonely fight, all during the fifties for the place of ideology, and I continued that. In the sixties I was somewhat attacked by some people, who wanted to make ideology of everything. Socialist policy, left policy, is always a tension between the ideas and the utopia you have to work for and a reality

⁶"Utopier och verklighet" anförande vid Skånes socialdemokratiska partidistrikts 60-årsjubileumsmöte, 30/10 1965, OPA 2.4.0/006-08, även i *Politik är att vilja* (1968).

⁷Verdandidebatt i Uppsala 19/2 1966, OPA 2.4.0/007-6.

⁸Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/41984.

that is difficult to change. In order to be able to change reality you have to keep the ideological debate alive and always talk about your goals and your basic ideas as decisive for your practical activity. But in your practical work you have to be a pragmatist, otherwise you won't get anywhere.”⁹

Det är viktigt att komma ihåg. Även om vi här nästan uteslutande ägnar oss åt Palmes ”ideas and utopia” så var han också en utpräglad pragmatiker och ”doer”, som älskade ”grejer där man kan göra prylar”, som han uttryckte det en gång. Det är väl känt att han tidigt visade sig vara en suverän taktiker, förhandlare och kompromissmakare. Det är inte uteslutet att det snarare var dessa egenskaper som så snabbt bar fram honom till ledarskikten inom socialdemokratien under 1950-talet.

Palmes storhet och unika signum är emellertid att han ständigt höll båda sidorna levande, både idéerna och den praktiska politiken, och intensivt arbetade för att sammanföra de två. ”Det är svårt att fördjupa sig i de senast framlagda propositionerna, eller den avlägsna utopien, men att binda samman detta ser jag som politikens viktigaste uppgift.”¹⁰

Samtidigt som han avfärdade de färdiga idésystemen varnade han lika mycket för att göra metoderna, lösningen för dagen, till ideologi. ”Vi tvingas ofta ompröva vår politik när det gäller metoder och praktiska handlingslinjer. Samhällsutvecklingen gör detta nödvändigt, liksom människornas önsknings. Illa har det gått för partiet när vi begått misstaget att göra en politisk metod som är lämplig i ett visst tidsskede till ideologi för alla tider.”¹¹ Men bara för att metoderna skiftar måste man inte byta värderingar. ”Trofasthet och konsekvens när det gäller idéerna måste förenas med [...] trolöshet när det gäller metoderna.”¹²

Vikten Palme la vid idéer skiftade tyngdpunkt under hans politiska liv. Under 1960-talet betonade han oftast ideologin, i mitten av 1970-talet säger han i en intervju att ”[r]eformismens vardagslit ter sig [...] allt viktigare”¹³, för att åter i mitten av 1980-talet åter lägga tyngdpunkten på idépolitiken: ”Jag ska snacka mer ideologi framöver.”¹⁴

Frihet, Jämlikhet Och Broderskap

Vilka var då de idéer och värden som skulle vägleda reformpolitiken? Det vi hittills skildrat är ju snarare att betraktat som en överideologi, en sorts ram för Palmes politiska agerande. Ett stycke ur hans inlägg vid den för framtiden mycket viktiga Verdandidebatten i Uppsala 1966 om klassklyftorna i det svenska samhället ger en antydan:

”I alla kulturer har man med börden, penningens och status av olika slag som utgångspunkt försökt dela in människor i fack och fållor. Det finns heller ingen grandios enhetsformel, som kan erbjuda en lösning på detta ständigt återkommande dilemma. Vi vet bara att det endast är med ett segt vardagsjobb med tusen och en praktiska reformer som man över huvud taget kan komma framåt. Vi vet också att man orkar med detta vardagsarbete endast under förutsättningen att man drivs framåt av utopien om ett bättre samhälle, som präglas av jämlikhet och människornas lika värde.”¹⁵

Jag vill hävda att grundbulten i Olof Palmes idépolitik, det centrala etiska värde som allt det andra hämtande kraft ur, är människornas lika värde. Den stora frågan är då vilka konsekvenser man bör dra att detta etiska värde. Här följde Palme vänstertraditionen

⁹”The least capitalist country”, *Agenor* nr 26 1972, OPA 2.6/016.

¹⁰”Jag tänker annorlunda i dag än för 15 år sedan”, *Aftonbladet* 10/4 1974, OPA 2.6/021.

¹¹Avslutningsanförande vid SAP:s 29:e kongress 21/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

¹²”Utopier och verklighet” anförande vid Skånes socialdemokratiska partidistrikts 60-årsjubileumsmöte, 30/10 1965, OPA 2.4.0/006-08, även i *Politik är att vilja* (1968).

¹³”Jag tänker annorlunda i dag än för 15 år sedan”, *Aftonbladet* 10/4 1974, OPA 2.6/021.

¹⁴”Jag behöver inte ha dåligt samvete”, *Expressen* 11/2 1986, OPA 2.6/?.

¹⁵Verdandidebatt i Uppsala 19/2 1966, OPA 2.4.0/007-6.

nära. För man kan inte nöja sig enbart med den etiska principen, man måste också ta dess konsekvenser. ”Vi vilja förverkliga människovärdets princip”, citerade han gärna Richard Sandler.

Men hur skulle det gå till? Den princip som genomsyrar hans politiska förkunnelse är i grunden enkel: har man väl godkänt demokratins jämlikhetsprincip - en man en röst - måste man också gå med på att den slår igenom på livets alla områden. Det är en princip som vägleder honom när han inför SSU-arna 1964 deklarerar ”avskyn mot klassamhället” likväl som när han 1982 vänder sig mot TV-tittarna i partiledardebatten och säger: ”Jag är en demokratisk socialist med stolthet och glädje.”

Det är alltså via och med hjälp av demokratin som människornas lika värde skall infrias. Helt enkelt för att idén om alla människors värde ligger inbäddad i den. Och på den punkten var han glasklar: detta ställer kravet ”på en social och ekonomisk verklighet som kan ge friheten innebörd”. Det räcker således inte med allmän uppslutning kring idealet, eller ens att alla är jämlikar inför lagen eller i politiken, därför att man då missar ”de ekonomiska faktorernas avgörande betydelse”¹⁶ för människors möjlighet att leva som fria och jämlika medborgare.

Palmes idépolitiska grundval kan egentligen sammanfattas med franska revolutionens paroller ”frihet, jämlikhet och broderskap”. Och den kan bäst förstås som en seriekoppling av de tre honörsbegreppen på ett sådant sett att de betingar varandra.

Målet är människors frihet, befrielse om man så vill. Men människor blir fria bara om alla skrankor, alla klyftor och all exploatering försvinner. ”Valfrihet förutsätter jämlikhet”, som han sa till deltagarna på partikongressen 1972.¹⁷ Jämlikheten är i sin tur bara möjlig att uppnå om människor sluter sig samman i stället för att konkurrera, om man väljer ”demokratins och den solidariska sammanhållningens väg”.¹⁸ Utan det ena är det andra menings- eller verkningslöst.

Jag ska inte säga att Palme egentligen införde något genuint nytt. Det innebar inget brott med den socialdemokratiska traditionen, snarare en starkare betoning av ett gammalt men delvis gömt tema. Det speciella med Palme var hans intensiva kontakt med detta idéarv, det allvar han la just vid dessa idéer. Men där Erlander i första hand betonat ”tryggheten”, som en kvarleva av utrotningen av fattigdomen, började Palme betona ”jämlikheten”. I en artikel i *Tiden* 1960, som på många sätt ligger nära hans och Erlanders gemensamma formuleringar, finns ett nytt stråk. ”Prisbildningen på marknaden är inte något tillförlitligt mått på alla den enskildes önskningar”¹⁹, skriver han. Det är mer än en nyansskillnad. För om trygghet i första hand leder tankarna till att beskydda och ta hand om, så riktar sig talet om jämlikhet och den enskildes önskningar snarare mot befrielse.

Den idémässiga kopplingen mellan hänsyn till individens önskningar och kravet på jämlikhet för att förverkliga detta utgör det idépolitiska arv Olof Palme lämnade efter sig, som gav socialdemokratin en roll också i det senindustriella Sverige. Det kom också delvis att ändra motiven bakom välfärdsstaten.

Det är egentligen svårt att peka ut vilket av de tre värdena - frihet, jämlikhet, demokrati - som är mest centralt i Palmes idépolitiska ställningstaganden. Själv lutar jag ändå åt att just betoningen av jämlikhet har en speciell betydelse. Det är där Palmes samhällsanalys dväljs. För det är först när man svarat på frågan varför jämlikhet inte råder i samhället som man kan peka ut vägen framåt. Emellertid är det svårt att vaska fram någon ”grandios

¹⁶”Praktisk politik är idéinspirerad”, *Dagbladet Sundsvall* 5/1 1959, OPA 2.6/001-5.

¹⁷”Kvinnans jämlikhet”, anförande vid socialdemokratiska arbetarepartiets kongress 2/10 1972, OPA 2.4.0/042-03, *Att vilja gå vidare* (1974).

¹⁸Anförande vid socialdemokratiska arbetarepartiets kongress 30/9 1972, OPA 2.4.0/042-01, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

¹⁹”Radikal förnyelse”, *Tiden* nr 7 1960, omtryck i *Politik är att vilja* (1968).

enhetsformel” hos Palme som talar om varför ojämlikhet råder. Här har han ingen utvecklad teori.

Visserligen råder det knappast något tvivel att han pekar ut kapitalismen som det främsta skälet bakom de ojämlika levnadsvillkoren, under 1950- och 1960-talet i form av kapitalägarna, under 1970- och 1980-talet i form av marknaden. ”I begreppet socialism ligger att människans värde inte avgörs på en marknad.”²⁰ I sitt avslutningsanförande vid den sista socialdemokratiska kongressen kom han att delta i så han: ”på marknaden råder ingen jämlikhet, där föds inget broderskap, där är det pengar som regerar.”²¹ Och vad som händer när pengar regerar hade han ett entydigt svar på: klyftorna mellan medborgarna ökar. ”Marknadens sätt att fördela makt, pengar, förnödenheter och prestige ger icke ett resultat som vi kan kalla rättvist.”²²

Samtidigt menade han att klyftorna var minst lika stora inom östländerna och avvisade socialisering och avskaffande av äganderätten som en väg till ökad jämlikhet. Det finns alldeles för många mekanismer som verkar i riktning mot ökade klyftor, och när en är avskaffad uppstår nya. Därför är kampen mot ojämlikheten just en reformistens ständiga arbete med konkreta ting. Och Olof Palmes kamp mot ojämlikhet, hans utpekande av orsakerna bakom blir som mest tydlig i den konkreta politiska kampen - vilket kommer bli tydligt nedan.

Jämlikhet blir så snart ett övergripande värde mot vilket man mäter tillståndet i samhället och en uttalad färdriktning - nämligen minskade klyftor.

Tämligen sällan pratar han om jämlikhet utan att koppla det till frihet, eller tvärtom. Det är därför inte helt lätt att ange vad Palme menar med frihet. Det bästa sättet att närma sig hans frihetsidé finner vi i begreppet den ”enskildes önsksningar”. Hur tolkar han detta? Ett återkommande tema är människors strävan att förverkliga sig; under 1980-talet började han allt oftare tala om ”livsprojektet”, vackert uttryckt i harvardtalet:

”During the course of life, we all meet the same challenges: to grow up and be educated; to find playmates and friends; to prepare ourselves for our different roles in adult life and make our own living; to find somewhere to live and make it into a home; to form a family and bring up children; to keep healthy throughout life and cope with illnesses and other misfortunes that may beset us; to secure a decent living and preserve our dignity for the inevitable frailty of old age; to live as free citizens, equal with other members of society; and to take a share in being responsible for the common good.”²³

Att kunna förverkliga sitt *eget* livsprojekt, det är vad Palme menar med frihet. Däremot, och det är det centrala, innebär det icke att frihet därigenom måste tolkas som individens frihet att enbart förverkliga sig själv. I själva verket finner Palme här en djupare underliggande koppling. Livsprojektet är ”[t]he uniting link between all people”; de må ta sig olika vägar, men i grunden ser de alla lika ut. ”Frihetsbegreppet får därför aldrig reduceras till att enbart handla om den enskildes individuella frihet, den personliga äganderätten, eller frihet från samhällsregler och lagar.”²⁴ Människan är genom sina livsprojekt beroende av varandra. ”För människor må vara olika i många avseenden, i en bemärkelse är vi alla lika. Vi är medborgare i samhället, våra liv påverkas av hur detta samhälle fungerar. Och eftersom samhället formas av sina medborgares villkor, formas våra egna liv i mycket av de villkor

²⁰”Vad är socialism?”, Avdelningsnytt - SF avd 4004, april 1981, OPA 4.3/018-1.12.

²¹ Avslutningsanförande vid SAP:s 29:e kongress 21/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

²² Anförande vid statsanställdas förbunds kongress 13/8 1981, OPA 2.4.0/096-5.

²³ Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/4 1984.

²⁴ Anförande vid DHR:s 60-årsjubileum i Eskilstuna 28/5 1983, OPA 2.4.0/104-13.

våra medmänniskor lever under.”²⁵ Därför kan inte frihet skapas genom orättvisor.

”För oss”, sa han i Smedjebacken 1970, ”är jämlikheten en frihetsidé. Dess syfte är att röja undan hinder för människornas fria utveckling, ge dem en chans att utveckla sin personlighet.”²⁶ Och enbart om makten fördelas jämnare får människor möjligheten att ”forma sin tillvaro efter egna önsknings”, menade han. ”Målsättningen är en förändring av maktförhållandena i det svenska samhället.”²⁷

4.2 POLITISK DEMOKRAT SOM MEDEL FÖR REFORMER

Palme var till fullo medveten om att detta innebar en utmaning mot privilegierade grupper - kapitalet om man så vill. ”Vi ska inte tro att vi når större jämlikhet utan hårda motsättningar.”²⁸ Det var en utmaning han inte skydde. 1985 menade han att ”[f]riheten i dess olika skiftningar...måste tillkomma alla. Det betyder, ofrånkomligt, vissa inskränkningar i de privilegier de allra starkaste annars skulle ha skaffat sig”.²⁹ 20 år tidigare hade han berört samma problematik inför Skånes partidistrikt: ”Därmed nalkas vi ett område som alltid kommit kinderna att blossa heta. Det är när vi kommer in på frågor som aktualiserar förskjutningar i den ekonomiska makten i samhället, berör fördelningen av inkomster och förmögenheter eller påverkar den privata äganderätten som de verkligt djupgående politiska striderna i Sverige blossat upp.”³⁰

Vill man emellertid förändra samhället är det ofrånkomligt att vissa grupper protesterar. Men, menade Palme, egentligen är det ju ”de sociala klyftorna och inkomstskillnaderna som är en konfrontation, inte försöken att skapa en social utjämning. Det är förhållandena på arbetsplatserna - hälsoriskerna, nedvärderingen av praktiskt yrkesarbete, svårigheterna för de äldre, bristen på medbestämmande - som är en konfrontation, inte försöken att skapa trygghet, rättvisa och hälsa i arbetslivet. Det är dessa orättvisor och brister som är ett hot mot den lugna och stabila samhällsutveckling vi vill ha.”³¹

Olof Palme pekade ut vad som kunde krävas: ”Behöver man för att uppnå detta ingripa i ekonomiska system och ändra på maktfördelningar, så ska man inte tveka ett ögonblick [...] Det är klokt. Ty det är socialt rättfärdigt”.³²

”Vi begär inte att det enskilda näringslivet skall överge fast rotade övertygelser. Det vore orealistiskt. Men vi kan heller inte för vår del ge avkall på grundläggande värderingar”, förklarade han för de samlade näringslivsrepresentanterna på Exportföreningen 1970.³³ Och på socialdemokraternas storrådslag 1971 deklarerade han frankt: ”Nu flyttar vi fram våra positioner.” Samtidigt tonade han ner konfrontationen. ”Om arbetarrörelsen går till offensiv

²⁵Anförande vid Göteborgs arbetarekommuns möte i Scandinavium, Göteborg 7/11 1984, OPA 2.4.0/111-04.

²⁶”Skatter och jämlikhet”, Smedjebacken 15/3 1970, OPA 2.4.0/019-07.

²⁷Anförande vid den socialdemokratiska partikongressen 30/9 1972, OPA 2.4.0/042-01, även i Olof Palme, *Att vilja gå vidare* (Stockholm, 1974).

²⁸”Det gäller jämlikhet”, *Aftonbladet* 13/7 1970, OPA 2.3/008.

²⁹Anförande vid Handikappförbundens Centralkommittés kongress 1/6 1985, OPA 2.4.0/114-07, även delar i ”Frihet och jämlikhet” i Olof Palme, *En levande vilja* (Stockholm, 1987).

³⁰”Utopier och verklighet”, anförande vid Skånes socialdemokratiska partidistrikts 60-årsjubileumsmöte 30/10 1965, OPA 2.4.0/006-08, även i *Politik är att vilja* (1968).

³¹Anförande vid Svenska fabriksarbetareförbundets kongress 17/8 1971, OPA 2.4.0/029-3.

³²Anförande vid den socialdemokratiska partikongressen 30/9 1972, OPA 2.4.0/042-01, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

³³Anförande vid Exportföreningens årsstämma 28/4 1970, OPA 2.4.0/002-01, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

- och det skall vi - så sker det inte för att bekämpa andra, utan för att förbättra levnadsvilkoren för människorna. Men vi är tveklöst beredda att strida om det blir nödvändigt.”³⁴

Men det skulle inte äga rum genom kupper eller revolutioner - utan genom demokratin. Palme var en passionerad försvarare av demokratin som *arbetsmetod*. Innebörden är enkel. Man slåss med öppna kort, erkänner intressekonflikter och sina politiska motståndare. I slutändan är det sedan medborgarna som gör sitt val.

Emellertid inte enbart som arbetsmetod. Det är uppenbart att demokratin också hade ett djupare värde för Palme. Marknaden är bra till mycket, men den leder inte till frihet av det enkla skäl att den aldrig fördelar makt och inflytande jämligt. I stället upprätthåller och fördjupar den ständigt klyftorna. Och *det enda som kan motstå marknaden är demokratin, eftersom den just vilar på principen om alla människors lika värde*. Därför måste det offentliga, demokratin, träda in och på närmast existentiella områden befria människor från ”marknadskrafternas tvång”. Det var ju efter den demokratiska principen om alla människors lika värde som han byggde sin politiska världsbild. Därför är det nödvändigt att värna demokratin och politiken som en metod och sätt att organisera sig. Det är motmakten.³⁵

”Vi skall ha klart för oss att det inte finns någonting finare än politik. Politik innebär att man går samman för att lösa gemensamma uppgifter. Politik innebär att man ställer upp mål för samhällsutvecklingen, präglade av idén av ett gott samhälle som man gemensamt vill förverkliga. Utan politiken kan man aldrig värna människovärdet”.³⁶

Men ska demokratin och politiken värnas krävs något mer än enbart formella demokratiska fri- och rättigheter. ”Det handlar om att ge de faktiska förutsättningarna att kunna använda dessa rättigheter och detta ansvar.” Har man väl valt demokratin kan man inte begränsa den till vissa livsområden. ”Det finns ingen gräns för demokratin.”³⁷ Den ”måste vidgas och fördjupas”.³⁸

Med demokratin skapas en dynamik mot ökade krav på förändring - ribban inför framtiden höjs.

”Min föreställning är denna: i det ögonblick människor får bättre möjligheter att diskutera brister i den verklighet som omger dem i arbetslivet och på grundval därav för fram förslag, kommer kritiken och kraven att skärpas. Det finns mycket i arbetsliv och samhälle i stort som fortfarande är vrångt, orättfärdigt och orättvist. Ökad demokrati kommer att innebära att det blottläggs och att det förs fram krav på förändring.”³⁹

Just här finner man det karakteristiska med Palmes idépolitik, nämligen hans förmåga att para ihop samhällskritik med krav på reformer och framtidshopp och fortsatt tilltro till socialdemokratin. Det är en rätt märklig bedrift egentligen. Socialdemokratin hade styrt Sverige i över 30 år. Ändå vågade Palme företräda en politik där, som han uttryckte det i mitten av 1960-talet, målet är att ”[m]attan rycks undan och allt det som sopats under mattan kommer fram.” Det var inte ett riskfritt företag för socialdemokratin, den kunde

³⁴Anförande vid SAP:s storrådslag 6/9 1971, 2.4.0/031b, även delar i ”Demokratins förnyelse” i *Att vilja gå vidare* (1974).

³⁵Se tex anförande vid statsanställdas förbunds kongress 14/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

³⁶Anförande vid socialdemokratiska kvinnoförbundets kongress 4/8 1981, OPA 2.4.0/096-04.

³⁷”Vad är socialism?”, *Avdelningsnytt - SF* avd 4004, april 1981, OPA 4.3/018-1.12.

³⁸Anförande vid kvinnoförbundets konferens ”Sverige i världen” i gamla riksdagshuset 20/2 1976, OPA 2.4.0/071-09.

³⁹Anförande vid rksdagens remissdebatt 21/1 1970, OPA 2.4.0/018-2c.

komma att utsättas för en hård dom. ”Kontrasten mellan ambition och den mycket snöda verklighet där ambitionen är långtifrån förverkligad framstår i bjärt belysning.”⁴⁰

Men det var ett företag socialdemokratin med nödvändighet måste ta sig an. Ty, menade Palme, människorna kommer att vända sig bort från demokratin om den inte kan förverkliga sitt innersta löfte om alla människors lika värde. I ett radioföredrag 1968 varnar han för att demokratin aldrig är självklar, att människor kommer ”vända sig bort med ointresse” om den inte ”i praktisk gärning kan förverkliga människors grundläggande sociala krav”.⁴¹

Det blev en stående varning i Palmes tal, en varning för nykonservatismen och misstron mot politiken och demokratin som beslutsform över viktiga frågor. ”[S]täller man demokratin utanför de stor, avgörande frågorna då berövas den sin livskraft.”⁴²

Vi kan uttrycka det så här: om människor ställs utanför, om inkomstklyftorna är för stora, om människor inte får arbete så de kan trygga sina liv, om arbetare är rättslösa inför arbetsgivarna, om kvinnor systematiskt missgynnas, då kommer i längden tron på demokratin att urholkas och därmed själva grunden för en möjlig utveckling mot större frihet. Därför måste socialdemokratin ta på sig ”den ofantligt svåra och spännande uppgiften att skapa förtroende för framtiden, att visa att vi inte är maktlösa, inte behöver vara värmlösa offer för marknader och anonyma krafter, att vi i gemenskap själva kan forma vår framtid.”⁴³

4.3 TRE POLITISKA HUVUDUPPGIFTER - INFLYTANDE, DEMOKRATI OCH JÄMLIKHET

Hittills har vi hållit oss enbart till Olof Palmes grundläggande idéer och värderingar. De har vi, så att säga, tvingats destillera fram ur hans oerhört omfattande samling tal, artiklar och intervjuer. Men det går att vara mer konkret. Olof Palme följde verkligen sin egen rekommendation att gjuta ihop motiven för praktiska reformer med den mer allmänna ideologin. Det bestående intrycket efter att ha följt Palmes idépolitiska väg är dessutom att han ofta gick i förgrunden, att han på område efter område var bland de första som formulerade nya frågor och svar i offentligheten. Mycket av de vi nu mer ser som allmängod var det Olof Palme som först formulerade.

Det finns en spridd föreställning - närmast en myt - att det mest utmärkande med Olof Palme var en väl utvecklad opportunist, att han inte hade någon egen egentlig sakpolitisk linje, utan anpassade frågorna efter tidens opinion. Så var kraven på minskade inkomstklyftor enligt denna myt enbart ett sätt att desarmera en redan infekterad fråga, jämlikhetsoffensiven ett försök att fånga upp vänstervågen under 1960-talet och talet om ekonomiska demokrati framtvungad av facklig oro under början av 1970-talet.

Visst var Palme en skicklig dagspolitiker, som visste hur han skulle fånga upp tidens frågor och vända dem till partiets fördel. Men det mest slående är egentligen hur oerhört aktiv han själva var att först föra fram problemen och hur nära hans formuleringar ligger den väg han redan tidigare stakade ut.

I själva verket var Palme en av de mest drivande när det gällde att lyfta fram de ideologiska frågorna. Jag skulle vilja gå så långt att han var med och lade grunden till det ”missnöje” han sedan kunde hämta ytterligare politisk kraft ur. Visst var det inte alltid Palme som själv upptäckte tidens problem först, de kunde ligga och pyra både i de fackliga organisationerna och bland samhällsforskarna. Men det var Palme som gjorde frågorna till *politiska* frågor, som kunde formulera dem så att de angick alla.

⁴⁰Verdandidebatt i Uppsala 19/2 1966, OPA 2.4.0/007-6.

⁴¹”Genombrott eller sammanbrott”, föredrag i radio 21/2 1968, i *Att vilja gå vidare* (1974).

⁴²Anförande vid framtidsgruppens Idé på sikt konferens 12/2 1976, OPA 2.4.0/071-07, även i *En levande vilja* (1987).

⁴³Olof Palme, Ett demokratiskt genombrott”, *Tiden* nr 7 1973.

Nästan mitt i sin politiska bana tog Palme över partiledarskapet efter Erlander. Det var 16 år sedan han börjat arbeta hos honom; och han hade drygt 16 år kvar i livet. Också hans tal till partikongressen, den 4 oktober 1969, fångar på sätt och vis centrum i Palmes politiska gärning. Typiskt nog döpte han det till "Erfarenhet och förnyelse".

Socialdemokratin är, säger Palme, en folkrörelse som inte låter sig styras av enskilda personer, "partiets politik växer fram i en demokratisk process som ytterst bygger på de enskilda medlemmarnas aktiva medverkan". Palmes uppgift var att "lyssna till rörelsen"; och så summerade han allt socialdemokratin åstadkommit: vi har "åt vanliga människor givit bättre sociala förhållanden än något annat system som finns eller funnits." Men så lägger han till sitt speciella signum: "Att i dagens samhälle stå stilla betyder att med stormsteg gå bakåt."

Därför måste socialdemokratin visa att demokratin har handlingskraft, visa att sociala framsteg är möjliga. Olof Palme pekar ut tre huvuduppgifter inför framtiden. Det är tre huvuduppgifter som i mångt och mycket sammanfattar det centrala i Palmes politiska arv, som han under hela sin politiska gärning försökte utarbeta praktiska - men varierande - lösningar på.

För det första, menar Palme, måste man "förhindra att den tekniska utvecklingen får orimliga konsekvenser".

Det var förvisso en ytterst tidsbunden formulering. Mot slutet av 1960-talet började allt fler signaler komma om tillväxt- och flyttlasspolitikens baksidor och det stigande missnöjet med dess konsekvenser: nedsmutsning, bortrationalisering av arbeten och hela näringsgrenar, hård arbetsmiljö, stress och osäkerhet. LO kunde redovisa chockartade siffror - runt 80 procent av arbetarna ansåg att deras arbetsmiljö var riskfylld. Hade 30 år av socialdemokratisk politik inte nått längre? Det gjorde frågan akut och brännande, och Palme förslår ett batteri åtgärder där framför allt en ny satsning på näringspolitik stod i förgrunden.

Ty ett gott samhälle kan bara växa fram om människor känner att de själva kan styra och kontrollera utvecklingen i samhället. När anonyma krafter tycks styra blir människor otrygga, tappar förtroendet för demokratin och därmed dör en bit av framtiden. Förutsättningen för framsteg är, och det återkom han ofta till, att människor känner sig trygga, först då kan de växa och kasta av sig oken. "Det behövs helt enkelt ett starkt samhälle" som kan "påverka produktionens inriktning och fördelning i stort".

För det andra ska partiet "vidga och fördjupa demokratin i Sverige". Också här talade han djupt ur sin egen övertygelse. Ty ett "starkt samhälle" är enbart möjligt att förverkliga om alla känner sig delaktiga, om politiken "är åtkomlig, möjlig för var och en att bedöma". Och då kan demokratin inte förbehållas enbart de allmänna valen, den måste "förankras nära vardagen". Därför är det, säger han, "utmärkt om vi kan decentralisera så många frågor som möjligt till det kommunala planet". Framför allt riktade han emellertid ambitionerna mot arbetslivet. Demokratins arbetsmetoder får inte ta stopp vid fabriksportarna, 1970-talets stora fråga är företagsdemokratin.

Till sist manade han till kamp för jämlikheten. Vi har, menar han "mer än andra blivit medvetna om de starka krafter som i det moderna samhället verkar i riktning mot ökade klyftor" därför är det socialdemokratin uppgift att fortsätta kampen för jämlikhet med alla till buds stående medel. "Vi måste fortsätta att bygga ut samhällets institutioner, den offentliga sektorn, till stöd för jämlikheten." Och det är ingen kamp som enbart berör en minoritet. "Jämlikheten gäller alla".⁴⁴

⁴⁴Erfarenhet och förnyelse: avslutningsanförande på SAP:s kongress 4/10 1969, OPA 2.4.0/017, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

Kapitel 5

Minskade klyftor

Under några år stod verkligen jämlikheten som politisk paroll i förgrunden. Till kongressen 1969 hade en arbetsgrupp under Alva Myrdals ledning arbetat fram en rapport om jämlikhetsfrågorna. Den uppskattades inte av alla i partitoppen. På ett möte med verkställande utskottet våren 1969 massakrerades rapporten av bland andra Gunnar Sträng och Sven Aspling, som undrade vad man skulle ha en jämlikhetsrapport till och uttryckte oro över de, som man tyckte, orealistiska förslag rapporten innehöll.¹

I partistyrelsens förord till rapporten står det också något svävande att man "tagit del" av den, att den bör godkännas av kongressen och att de "principer" den uttrycker bör ligga till grund för politiken. Rapporten fick dock ett massivt genomslag och flera upplagor såldes snabbt slut. I riksdagens remissdebatt i januari 1970 deklarerar Palme att jämlikhetsrapporten "anger färdriktningen för vårt arbete under 1970-talet" och fortsätter: "När vi sätter jämlikheten i förgrunden för 1970-talets politik, innebär detta ytterst att kampen för människovärdet vidgas. Framtiden är full av oro och risker. Vi har inte mycket av vägledning att hämta från andra länder och samhällssystem i detta avseende, ty bristen på jämlikhet är det mest utmärkande kännetecknet för dagens värld. [...] Vi måste bryta ny mark och nya vägar där ingen framgång finns garanterad."²

Enligt Björn Elmbrant flyttades dock frågan ned på dagordningen redan 1971 och försvann sedan helt som synlig politisk paroll.³ Det är en sorts modern mytologi att jämlikhetsfrågan bara flammade upp under några korta år och sedan försvann ur den socialdemokratiska politiken. Jag tror att det är en galen tolkning.

Visst är det i någon mening sant att jämlikhet som ensam och ledande politisk paroll försvann. Men försvann den därmed ur Palmes idépolitiska program? Så sent som 1985 menar Palme i en intervju att det "är mer jämlikhet medborgarna kräver, inte mindre". Nej, jämlikheten försvann inte, därför att den funnits där hos Palme redan långt innan 1969, och den fortsatte att vara ett centralt politiskt värde och mål för honom.

Kanske beror denna synvilla till viss del på Palme själv. Han tonade - vad som än brukar sägas - gärna ner sin egen person och hänförde initiativet till olika politiska förslag och inriktningar till andra, gärna LO. Så menade han att det var LO:s ordförande Arne Geijer som en sen kväll på den extra partikongressen 1967 hade slagit an tonen och angivit inriktningen på jämlikhetsdebatten.⁴ Men Palme inte bara lyssnade till rörelsen, han talade till den också.

¹Elmbrant, *Palme*, 90.

²Anförande vid riksdagens remissdebatt 21/1 1970, OPA 2.4.0/018-2c.

³Elmbrant, *Palme*, 110.

⁴Anförande vid Riv-i-gång-möte, Blå Hallen 6/3 1970, OPA 2.4.0/019 -04.

5.1 INKOMSTKLYFTOR

Arne Geijers tal var utan tvivel viktigt. I det fångade han upp en av tidens dallrande politiska frågor och genom att ställa LO bakom den gjorde han den också till en av tidens viktigaste. Frågan handlade om hur långt välfärdssamhället egentligen nått.

Här och där, kanske framför allt i den vetenskapliga forskningen, hade tvivel börjat sås om välfärdsstatens kvalitativa omfattning och resultat. Makarna Inghe visade exempelvis i den betydelsefulla skriften *Den ofärdiga välfärden* att många i själva verket halkade igenom skyddsneten.⁵ Geijer anknöt öppet till boken när han deklarerade att ”den svenska välfärden är [...] ofärdig i hög grad”. Vi har, menade han, fortfarande ”ofantliga brister i det svenska samhället och stora olikheter både inkomst- och förmögenhetsmässigt.” Dessa brister och klyftor avspeglar en klassuppdelning i samhället som välfärdssamhället inte lyckats bryta ner. Självkritiskt medger Geijer att den solidariska lönepolitiken inte lyckats lösa problemen med inkomstfördelningen.⁶

Också för Palme stod inkomstklyftorna i centrum för intresset under 1960-talet. Redan tidigt i sin politiska bana hade han ägnat sig åt frågan om vilka grupper som riskerade att ramla igenom skyddsneten, tillsammans med Assar Lindbäck. Men också åt inkomstfördelningen.

I mitten av 1950-talet sitter Olof Palme och skriver på ett avsnitt till en studiebok för SSU om jämlikhet. Till sin hjälp har han ett underlag - skrivet av Assar Lindbäck. I det redovisar Lindbäck bland annat resultatet från nationalekonomen Ragnar Bentzells då precis publicerade undersökning om inkomstfördelningen fram till 1948. Det var ett positivt resultat, eftersom Bentzell kunde visa att en tämligen kraftig inkomstutjämning hade ägt rum mellan 1935 och 1948. Utredningen kunde också tolkas så att utjämningen var ett resultat av framgångsrik socialdemokratisk politik.⁷

Både i sina egna och Tage Erlanders tal lyfte Palme ofta fram Benzells resultat. Det framgick förvisso av dem att inkomstklyftorna var nog så stora, men eftersom det tydde på att reforminriktad politik faktiskt hade minskat klyftorna fanns det väl inga skäl att tvivla på att 1950-talets stora sociala reformer inte skulle få samma resultat. Eller?

Några år innan inkomstklyftorna blev en stor fråga i offentligheten hade tecken på att inkomstutjämningen inte fortsatt dykt upp i några statliga utredningar, bland annat i den av Palme ledda studiesociala utredningen i början av 1960-talet. Olof Palme fångade snabbt situationen.

Våren 1964 håller SSU kongress. I Blå Hallen i folkets hus - för övrigt samma lokal där han sex år senare lyfter fram Arne Geijers tal - yttrar han följande närmast profetiska ord: ”Det som återstår är emellertid att förverkliga jämlikheten. Vi behöver bara studera inkomststatistiken eller förmögenhetsfördelningen för att få en åskådlig bild av vad som ännu återstår.”⁸

Följande år medger han att utvecklingen mot inkomstutjämning stannat av och varnar för konsekvenserna. ”En jämnare inkomstfördelning och en jämnare förmögenhetsfördelning är enligt mitt förmenande en avgörande förutsättning för framstegen.” Bara för att landet blivit rikare och den allmänna standarden höjs försvinner inte problemen med inkomstklyftorna, menar han. Kanske är den regelrätta fattigdomen utrotad, men klyftorna, avståndet mellan människorna minskar inte för det. I själva verket uppstår

⁵Gunnar Inghe & Maj-Britt Inghe, *Den ofärdiga välfärden* (Stockholm, 1966).

⁶Arne Geijer, inlägg vid Sveriges socialdemokratiska partis extra kongress, 22/10 1967, ur protokoll.

⁷Assar Lindbäck, ”Jämlikhet - utkast till diskussionsinledning i teamet måndagen den 18/4 1953”, OPA 4.3/001.

⁸”Politik är att vilja”, tal vid Sveriges Socialdemokratiska Ungdomsförbunds kongressfest i Blå Hallen 12/5 1964, OPA 2.4.0/004-10, även i *Politik är att vilja* (1968).

nya klyftor i välståndets samhälle:

”Den som på grund av sin ekonomiska situation helt utestängs från möjligheten att välja, upplever den bristande valmöjligheten starkare. Valfärdsutvecklingen skapar förväntningar som ställer de låga inkomsttagarna utanför. [...] Om vi skulle komma i en situation där en stor grupp människor skulle känna sig utestängda från en allmän välfärdsutveckling skulle vi riskera att allvarligt skada den känsla av gemenskap och samhällssolidaritet som ytterst är framåtskridandets förutsättning och drivkraft.”⁹

Ökad jämlikhet är en förutsättning för ett samhälle där alla känner sig delaktiga och därmed kan rikta sig mot framtiden. Framtidshopp.

SSU tog hans uppmaning att studera inkomststatistiken på orden. I skriften *Välståndsklyftor eller standardhöjning* gick de 1967 till angrepp mot välfärdsstatens oförmåga att utjämna levnadsvillkoren. De kunde nämligen visa att ingen utjämning ägt rum sedan andra världskriget.¹⁰ Olof Palme välkomnade boken och beklagade att socialdemokratin drabbats av en ”villfarelse” när de trodde att utjämningen fortskred. Nu vet vi hur läget är och därför är det ”en central politiskt uppgift för socialdemokratin att med ökad styrka i sin praktiska politik verka för en utjämning mellan olika medborgare och medborgargrupper.” För att lyckas, menar Palme, måste en förändring i de ideologiska och samhälleliga klimatet äga rum där ”de sämre ställas problem ter sig avsevärt viktigare än de höga inkomsttagarnas skattebekymmer.”¹¹ När han i en intervju 1968 får frågan vilket det största jämlikhetsproblemet är svarar han: ”klyftan mellan högavlönade och lågavlönade”.¹²

I mitten av 1960-talet hade också den så kallade låginkomstutredning startats under ledning av LO-ekonomen Per Holmberg. I slutet av 1960-talet började den publicera sina förfärande resultat, som pekade på en verklighet som sällan varit synlig - kanske var tredje löntagare hade mycket låga inkomster.

Alla i partiledningen uppskattade inte utredningens resultat. I slutet av 1960-talet hade Gunnar Sträng börjat tala om att välfärdsbygget var färdigt, att det bara återstod några smärre finjusteringar. Låginkomstutredningen innebar ett grundskott mot Strängs slutsatser. Han blev så förfärad att han i ett bekant uttalande undrade hur man är ”funtad å kroppens och huvudets vägnar” om man har så låga inkomster som låginkomstutredningen redovisat. Utan att tala med Palme lade han och inrikesminister Eric Holmqvist ner utredningen.¹³

Turerna runt detta fiasko i svensk politik är ännu höljda i dunkel. Palme måste på något sätt försvara Strängs handlande, men utan att tona ner utredningens betydelse. Utredningens resultat stämde ju väl in i Palmes bild:

”Låginkomstutredningen redovisar oerhört många människor med en låg inkomst. De flesta gör en fullvärdig arbetsinsats. De har ofta hårda och slitsamma yrken. Om arbetsviljan bestämde inkomstens storlek skulle de sannolikt inte ligga i inkomstpyramidens botten.” Därför måste, menade Palme, ”politisk förnyelse under 70-talet i väsentlig del gälla att finna vägar till en social utjämning, för att förhindra att klyftan mellan olika medborgargrupper

⁹Anförande vid Statstjänstemannaförbundets kongress 6/5 1965, OPA 2.4.0/005-12; ”Välståndets drivkrafter” - TV-debatt 8/6 1965, OPA 2.4.0/005.

¹⁰Lars Eric Ericsson & Mats Hellström, red., *Välståndsklyftor och standardhöjning* (Stockholm, 1967).

¹¹Olof Palme, ”Ökad satsning på utjämning”, *Aftonbladet* 23/12 1967.

¹²”Jämlikhet är inte så mycket ett tillstånd som en färdriktning”, *Fabriksarbetaren* nr. 20 1968, OPA 2.3/006.

¹³Elmbrant, *Palme*, 109.

växer och för att söka minska den som nu existerar.”¹⁴

En månad efter nedläggningen säger han så på Fabriksarbetareförbundets kongress - efter att ha motiverat nedläggningen - att det nu är dags att gå över från kartläggandet och ”söka sig vägar för praktisk handling”. Men därmed slutar inte undersökandet av hur verkligheten ser ut. ”Fördelningsfrågorna och välfärdsfrågorna måste få en central plats i samhällsdebatten även i framtiden”, först skall alla utredningens resultat publiceras, [v]arenda siffra, varenda faktum” och sedan skall planerna för fortskridande undersökningar göras upp. ”Låginkomstutredningen blir därmed inte en engångsföreteelse. Den blir en början.”¹⁵

Frågan om inkomstklyftorna har sedan dess varit ett ständigt närvarande ämne i svensk politisk debatt. På många sätt har hela intresset av fördelningen i samhället riktats mot hur inkomstklyftorna ser ut. Det är ett resultat av engagemanget i slutet av 1960-talet. Ett annat, och viktigare resultat eftersom det visar på politikens och inte minst ideologins betydelse, var att inkomstklyftorna faktiskt började sjunka. Mellan 1967 och 1981 minskade inkomstklyftorna i Sverige mer än i något annat land och var 1981 25 procent lägre än 1967.¹⁶

Där Gunnar Sträng såg framgångarna talade Palme om allt som återstod. Inte bara om inkomstklyftorna, men också om den offentliga servicen, om jämställdheten, om ekonomisk demokrati.

5.2 JÄMLIKHET MELLAN KÖNEN

Ungefär samtidigt som Palme lyfte fram inkomstklyftorna började han också tala om en fråga där Sverige så småningom också skulle bli en föregångare i världen: frågan om jämställdhet.

På en debatt i Uppsala vintern 1966 om klassklyftorna i samhället talar han - för första gången mig veterligen - om ”den speciella klassgräns, som könsrollsdiskussionen speglar”; och säger sig vara skakad av det förhållande att inte någon har talat om frågan under debatten.¹⁷

Olof Palme hade förvisso tidigare tagit upp kvinnors situation, men alltid mer i skymsundan, om ensamma mödrar, om gifta kvinnors rätt till arbete. Nu sker emellertid ett kvalitativt språng. Man kan säga att familjepolitiken omvandlas till en politik för jämlikhet mellan män och kvinnor. Ty bara för att det kallas jämställdhet ska man inte låta sig luras. Det är om jämlikhet i vid mening det handlar. Frågan är närmast omöjlig att undvika om man tar demokratin och jämlikheten på allvar. Det är uppenbart att Palme gör det.

Drygt två veckor efter Uppsaladebatten har European Federation of Sorophtimist Clubs en konferens i Stockholm, där Olof Palme håller ett inledningsanförande. Det är i sin radikalitet och framförhållning ett häpnadsväckande tal.

”Vi finner”, säger Palme, ”en kraftig underrepresentation av kvinnor på samhällslivets alla områden. Detta gäller inom politik, facklig verksamhet, på höga poster i det privata näringslivet och i administrationen, inom forskningen och i synnerhet den tekniska och naturvetenskapliga forskningen.”

Vad beror nu detta på? Hur ska man göra något åt det? Palmes svar på dessa frågor borde kvalificera honom till hederfeminist. Frågan är, menar han, inte en kvinnofråga utan en könsrollsfråga:

¹⁴Anförande vid Exportföreningens årsstämma 28/4 1970, OPA 2.4.0/002-01, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

¹⁵Anförande vid Svenska fabriksarbetareförbundets kongress 17/8 1971, OPA 2.4.0/029-03.

¹⁶Peter Antman, ”Dahlstens lönekuvert”, *Aftonbladet* 4/3 1995.

¹⁷Verdandidebatt i Uppsala 19/2 1966, OPA 2.4.0/007-6.

”Det är uppenbart att hela denna snedfördelning har samband med det system av normer för mäns och kvinnors beteende som vi håller oss med - de könsroller vi bibringas från barnaåren och sedan hela livet. Med ordet könsroll - en sociologisk term - avser vi då inte de biologiska skillnaderna mellan könen som sådan utan det faktum att könet är urvalsprincip och det yttre kännetecknet med vars hjälp en arbetsfördelning genomförs.”

Poängen är nu egentligen inte att Palme därmed ställer in sig i en modern feministisk forskningstradition genom denna formulering. Poängen är att formuleringen ligger så oerhört nära hans övriga idépolitiska ställningstaganden. För det första handlar det om det moraliskt oförsvarbara i att människor sorteras i fack och faller enbart efter var, av vem och i vilken form de kom till jorden. Tar man människovärdet på allvar är det uppenbart orimligt att kvinnor - *bara för att de är kvinnor* - skall sorteras bort eller få sämre villkor. Precis som det är orimligt att arbetare, *bara för att de är arbetare*, ska ha sämre arbetsvillkor, lägre lön med mera. För det andra öppnar formuleringen upp för möjliga förändringar. För om urvalsmekanismen bygger på normer och samhällseliga institutioner är den ett mänskligt verk, och därmed *möjlig att förändra*.

Men formuleringen av jämställdheten som en fråga om socialt kön och inte om kvinnor medför också något annat, nämligen att synen på *både* kvinnans och mannens uppgifter måste förändras:

”Först om fadern också känner lika stort ansvar för barnens vård och fostran får kvinnorna möjlighet till att fylla sin roll som förvärvsarbetande. Begreppet modersroll har i svensk debatt bytts ut mot begreppet föräldraroll. Valfrihet måste gälla båda könen och inte bara det ena om vi skall nå jämlikhet mellan könen i hela samhället. Kravet på valfrihet måste kompletteras med kravet på jämlikhet. Inser vi detta tror jag också vi är på det klara med att ett gigantiskt arbete krävs av oss alla - på samhällets alla områden - innan vi nått detta mål. Men det är viktigast att ha målsättningen klar för sig så att man inte bygger fast föråldrade könsroller i ett i övrigt modernt samhället.”¹⁸

I talet, och i en intervju några år senare, pekar Palme ut de fyra områden som under den kommande utvecklingen förmodligen betydde mest för att Sverige i slutet av 80-talet hade den högsta förvärvsfrekvensen bland kvinnor i hela världen och att Sverige troligtvis har de mest ekonomiskt oberoende kvinnorna i världen: demokratisering av utbildningen, full sysselsättning, att mannens ställning som huvudförsörjare i socialförsäkringarna försvann och utbyggnaden av barnomsorgen.¹⁹

Självklar var Olof Palme varken först eller den ende som drev frågan om jämställdhet på detta sätt. Det gjorde kvinnorna själva. Men han fångade upp frågan och legitimerade den på hög politisk nivå. Det var åtminstone det socialdemokratiska kvinnoförbundet medvetna om.

När han 1972 talar inför deras kongress kommenterar ordföranden hans tal: ”Olof Palme! Sug på applåderna och känn att det var ett stort tal Du höll, ett utomordentligt tal. Jag skulle tro att vi aldrig på en kvinnokongress har fått höra ett sådant tal, så principiellt genomfört och handlande om kvinnans frihet och självständighet, som Du höll i dag. Det var alldeles ypperligt.”

Kärnan i Olof Palmes budskap säger någonting viktigt om den svenska välfärdsstatens *raison d'être*: målet, säger Palme, för kvinnornas frigörelse är hennes *oberoende som individ*:

¹⁸Opening speech at European Federation of Soroptimist Clubs Conference 8/3 1966, OPA 2.4.0/008-11.

¹⁹ibid., samt ”Ska hemmafrun få Palme på knä?”, *Svensk Damtidning* nr 10 1970, OPA 2.6/007-17.

”Vi varken kan eller vill förbjuda någon att vara hemmafru. Vi varken vill eller kan förbjuda någon att vara hemmaman. Vi varken vill eller kan förbjuda två människor att gemensamt bestämma hur de vill fördela hemarbete och omsorg om barnen. Vi vill däremot inte att kvinnan ständigt skall stå tillbaka på arbetsmarknaden, att kvinnorna ständigt skall ha låga löner och sämre trygghet, sämre utbildning - allt under motiveringen att kvinnan kan återgå till hemmet och få sin försörjning av någon annan. Vi vill helt enkelt ta bort de hinder som alltid har funnits och finns ännu i dag för kvinnans lika rätt på arbetsmarknaden.”²⁰

De sociala och ekonomiska villkoren i samhället måste förändras!

Den analys Palme formulerade här behöll han livet ut. Det säger således mer om den tröga verkligheten än om Palme när han 1985 fortfarande tvingas upprepa det han sa på 1960-talet.²¹ Självklart är därmed inte allt Palme sade om kvinnors situation uttömt, men det hör egentligen hemma under andra sakfrågor.

5.3 ÖKA BARNENS CHANSER

Nära kopplat till kvinnornas situation var också barnen, hur mycket man än tycker att det lika mycket borde vara en fråga som berörde männen.

Olof Palme var ju från början aktiv i studentfrågorna. Skolfrågor blev också de första sakpolitiska område han engagerade sig i. Det var ett engagemang som höll i sig. Skolan spelade i Palmes politiska filosofi en central roll. Den var, upprepade han ständigt, ”nyckeln till att avskaffa klassamhället”.²²

Under femtiotalet var detta nästan ett axiom. Bara man genomförde den nya grundskolan och öppnade universiteten och högskolorna för större grupper så var grunden till klassamhällets avskaffande nästan lagd. Här stod ungdomarna i fokus.

I mitten av 1960-talet ryckte emellertid en annan sida av utbildningsväsendet fram. Utbyggnad av utbildningen ledde till att nya klyftor i samhället växte fram. Samtidigt som klyftorna minskade mellan ungdomarna i takt med att allt fler gick vidare på gymnasiet så ökade klyftorna mellan generationerna. ”Det är den orättvisa, den klassgräns i åldersled, som det expansionistiska samhället har skapat.” Utbildningspolitiken vidgade i omfång. Alla, oberoende av ålder, borde ha rätt till utbildning. Olof Palme drev igenom den världsunika möjligheten till vuxenutbildning, en andra chans. ”Vuxenutbildningen blir åtminstone det andhål man skapar för att skapa en rättning i efterhand, för att bryta upp denna klassgräns.”²³

Just här är det dags att ta upp frågan vad Olof Palme egentligen mer precist menade med jämlikhet. Redan av frågan om inkomstklyftor framgår att jämlikhet för Palme också innebar utjämning och omfördelning. Men i hans syn på barnens villkor blir detta extra tydligt.

Också i den liberala ideologi intar skolan en viktig plats och stora jämlikhetskrav ställs på den. Liberalismen godkänner konkurrens och tävlan som en viktig måttstock på mänsklig framgång och rättighet till olika förmåner, men i liberal ideologi ligger också att alla från början bör stå på samma startlinje, ha samma startchans i livet - lika villkor

²⁰Tal av statsminister Olof Palme vid Sveriges Socialdemokratiska kvinnoförbunds 13:e kongress 5/9 1972, OPA 2.4.0/040b.

²¹”Lika villkor för kvinnor och män - en fråga om demokrati”, anförande vid arbetsmarknadsdepartementets information om jämställdhetsarbetet inför FN:s kvinnokonferens, 14/3 1985, OPA 2.4.0/112-11.

²²Anförande vid SAP:s kongress 13/6 1968, OPA 2.4.0/013-19.

²³Verdandidebatt i Uppsala 19/2 1966, OPA 2.4.0/007-6.

i utgångsläget kan man säga. Det var ju också en liberal - Fridtjuv Berg - som inledde kampen för en gemensam bottenskola där alla grupper och klasser skulle gå.

Palme slöt varmt upp runt idén om lika start i livet. Men han tyckte inte det var nog. Också här går hans politiska filosofi igen.

Barnen lever ju i ett samhälle utanför skolan där deras föräldrar gynnas och missgynnas på vissa systematiska sätt; och det är till detta samhälle de sedan skall ut efter skolan. Därför duger det inte enbart med en radikal skolpolitik. Jämlikhetens samhälle kan aldrig stiga som en fågel Fenix ur skolans värld. ”Det måste alltid finnas samklang mellan skolreformerna och den omdaning som sker i samhället utanför skolans murar.”

Inte heller, menade Palme, räcker det enbart med en gemensam skola. Eftersom barn växer upp under så olika villkor kommer de till skolan med olika förutsättningar att klara den. Och där har skolan en uppgift att, så gott det går, kompensera dessa barn genom extra insatser. Det är en skola ”som går långt utöver den liberala tanken om lika möjligheter för alla. Det är frågan om att i praktiken erkänna att alla har lika värde.”²⁴

Det var en tanke som gick igen också för de yngre barnen. Det råder inget tvivel om att utbyggnaden av barnomsorgen från början motiverades med arbetskraftsbrist och att man för att få ut kvinnorna på arbetsmarknaden tvingades bygga upp en gemensam barnomsorg som - likt så många gånger förr - inte uppstod i tillräcklig omfattning av marknadskrafternas fria spel. Men precis som utbyggnaden också kunde betraktas som en viktig jämlikhetsreform för kvinnorna, vävde Palme visioner också om daghemmen.

”För barn betyder daghem och lekskolor en bättre startchans i livet, inte minst för de barn som kommer från på olika sätt handikappade miljöer. Dessutom vet vi att samverkan med andra barn och pedagogisk verksamhet under kunnig ledning är mycket väsentligt för alla barns utveckling.”²⁵

Att skola och barnomsorg hade en vidare uppgift än att enbart ge samma start i livet var en tanke Olof Palme vidhöll. 1985 menar han så fortfarande att ”ett demokratiskt och solidariskt samhälle aldrig kan nöja sig med att bara erbjuda barn och ungdom *lika* möjligheter. Ett demokratiskt samhälle måste genom *extra* insatser kompensera dem som har ett sämre utgångsläge.”²⁶

Den politik på familjeområdet som Olof Palme och socialdemokratin förespråkade möttes inte alltid med glädje från borgerligt håll. Många var kampanjerna om Palmes hat mot hemmafruar och om familjens sönderfall. Men Palme betraktade, som vanligt, inte daghemmen som det enda riktiga, utan som ”ett stöd och en komplettering till samvaron i familjen.”²⁷

Däremot var det en förändrad familj han såg framför sig. Genom daghemmen fick kvinnorna möjlighet att förvärvsarbeta. Därigenom skulle trycket mot en förändrad arbetsfördelning mellan män och kvinnor öka ”så att män och kvinnor tar samma ansvar för hemmet och barnen”.²⁸ Inte bara kvinnornas situation skulle förändras, också männen måste hitta en ny roll:

”Det handlar om pappornas allt större vilja att ta sin del av ansvaret för barnens uppväxt. Inte bara i de stora avgörandena utan också när det gäller vardagens blöjbyten och sagoläsning. Detta är bland det viktigaste som sker

²⁴Anförande vid SAP:s kongress 13/6 1968, OPA 2.4.0/013-19.

²⁵”Ska hemmafrun få Palme på knä?”, *Svensk Damtidning* nr 10 1970, OPA 2.6/007-17.

²⁶”Lika villkor för kvinnor och män - en fråga om demokrati”, anförande vid arbetsmarknadsdepartementets information om jämställdhetsarbetet inför FN:s kvinnokonferens, 14/3 1985, OPA 2.4.0/112-11. Se äv. Olof Palme, ”Segregation i förskolan”, *Förskolan* nr ? 1978, OPA 2.3/016.

²⁷Tal av Olof Palme på SSU:s 21:a kongress 12/6 1975, OPA 2.4.0/068.

²⁸Tal av Olof Palme på det Socialdemokratiska Kvinnoförbundets 14:e kongress 9/9 1975, OPA 2.4.0/068.

just nu i vårt samhälle. Och kanske får vi 1984 uppleva ett samhälle som är så barnvänligt, så människovänligt att barnen har rätt till sin pappa och pappan till sina barn.”²⁹

Den visionen låg sedan till grund för en annan vision om det barnvänliga och jämställda samhället där det är ”fullkomligt naturligt att det finns tillfällen där någon av föräldrarna vill stanna på heltid hemma hos barnen. Det kan vara när barnen är mycket små, när ett barn är sjukt, när ett barn har ett handikapp som kräver särskild omsorg och mer av omsorg. I min vision av ett framtida och annorlunda samhälle ingår därför att en förälder när påfrestningarna är stora skall kunna säga med självklarhet: Just nu är det viktigaste av allt att jag kan vara hemma hos mina barn.”³⁰

Samma år Palme sade detta infördes föräldraförsäkringen. Kanhända är det ännu långt kvar tills det är en helt öppen fråga vem som stannar hemma. Någoting har emellertid hänt. Under föräldraförsäkringens första år stannade inte mer än någon procent av fäderna hemma över huvud taget, i dag är i varje fall över 50 procent av papporna hemma med sina barn, åtminstone en liten tid.

Barnen intog en viktig plats i Palmes politiska gärning. Det verkar som om barn också uppfattade det så, han fick i varje fall motta mängder av brev från barn där de meddelade sina förhoppningar och sin rädsla inför framtiden. Där slöt sig cirkeln ty barnen, sa Palme, är ”den enda praktiska anknytningen till framtiden som vi har[...] Det är i dem man ser framtiden växa fram.” Deras villkor nu formar därför den framtid som kommer.

”Ur detta växer fram också vårt gemensamma ansvar för barnen i samhället. Man kan inte med ett individkapitalistiskt betraktelsesätt hålla på och tala om ‘mina barn och dina’, utan det är fråga om våra barn - det gäller varenda tjuvting. Därför ska barnen sättas i förgrunden.”³¹

²⁹Olof Palme, ”Ett barnvänligare samhälle”, Sydsvenska dagbladet 27/6 1976, OPA 2.3/15-34.

³⁰Tal av Olof Palme på det Socialdemokratiska Kvinnoförbundets 14:e kongress 9/9 1975, OPA 2.4.0/068.

³¹Anförande vid SAP:s 26:e partikongress 2/10 1975, OPA 2.4.0/069, även delvis i ”Barnen i centrum” i *En levande vilja* (1987).

Kapitel 6

Demokratin i centrum

Måhända har vi cirkulerat som katten runt het gröt. Det vore egentligen hög tid att komma fram till de för Palme två viktigaste medlen att öka jämlikheten i samhället: full sysselsättning och den offentliga sektorn.

Det hela är emellertid inte så enkelt. Först och främst utgjorde den fulla sysselsättningen och offentliga sektorn inte ett problem under 1960-talet. I stället växte offentliga sektorn snabbare än någonsin tidigare och både den och industrin skriker efter arbetskraft. Men bara för att Palme inte talade så mycket om dessa frågor under denna tid så innebär de inte att han skulle ha värderat ner deras betydelse. Som en underström löper de som outtalade förutsättningar för allt det övriga. För det andra kopplar Palme inte bara samman full sysselsättning och offentliga sektorn med frågan om jämlikhet. De är också - på ett inte helt okomplicerat sätt - kopplat till de två andra huvudfrågorna Palme lyfte fram 1969: trygghet i arbetslivet och ökad demokrati. Vilket förhoppningsvis framgår nedan.

Därför ska vi dröja ytterligare något med Palmes syn på offentliga sektorn och sysselsättningen. Under slutet av sextiotalet och första hälften av sjuttiotalet är det andra frågor som står i fokus för Palmes intresse.

6.1 DEMOKRATINS KRIS - ELLER KAPITALISMENS?

Mitt under den brinnande optimistiska striden för ökad jämlikhet började Palme också ge uttryck för en ny oro. Det var en oro som hade stora likheter med Erlander oro i början av 1950-talet om socialdemokratins roll i välståndets samhället. Nu var situationen dock något annorlunda. Palme såg, delvis tror jag genom sin internationella utblick, en stigande oro mitt i de rika västländerna, som kunde komma att hota demokratin.

Vi ska inte blunda för att en del av denna ”oro” användes som motivering för en radikalare jämlikhetspolitik. Jag tror emellertid det är för enkelt att bara avfärda det hela som skrämselfpropaganda - inte minst med de senaste årens erfarenheter i åtanke.

Olof Palme kom att formulera problemet på lite olika sätt, ibland i form av demokratins kris, ibland i form av kapitalismens. Bakom de olika formuleringar ligger det dock en gemensam kärna. Hur ska det socialdemokratiska alternativet kunna göra sig gällande också i det senmoderna industrisamhället, eller till och med ett samhälle där industrin inte längre utgör den huvudsakliga näringen? Utifrån denna fråga sker delvis en omorientering och radikalisering av den socialdemokratiska politiken för att möta de hot Palme tyckte sig se. ”Vi måste”, skrev Palme i ett brev riktat till Willy Brandt och Kreisky ”formulera vari den demokratiska socialismens uppgift består. Lyckas vi inte med det förlorar våra

samhällen det enda möjliga ideologiska alternativet till konservatism och kapitalism.”¹

Palme började, som sagt, med att formulera sin oro i termer av en kris för demokratin, där han redan 1968 kunde förutspå den kommande konservativa motreaktionen mot välfärdsstaternas utbredning:

”De senaste åren har vi fått bevittna vad som kan kallas en kris för demokratin i de rika västliga industriländerna. Dessa samhällen förefaller att sprängas sönder inifrån av sina inneboende motsättningar.”

Det var, menade han, en ytterst farlig utveckling, inte bara därför att människor led av de stora klyftorna. ”I det ögonblick människor börjar svikta i sin tro på att demokratin skall lösa deras centrala problem börjar de vända sig till de politiker som har enkla svar.” Därför är det av största vikt att demokratin visar att den kan lösa de konkreta problem som människor upplever som centrala, att den inte blir handlingsförlamad, och för att lyckas med det måste de politiska partierna och institutionerna ha en förankring i verkligheten. ”Om politik icke formas av människorna själva, blir partierna propagandamaskiner, och människorna förlorar förtroendet för politiken.”²

Hans formuleringar var alldeles säkert påverkade av studentupproret och strejkerna år 1968. Men frågan skulle följa honom länge. Dels i delvis omvandlad form så som bakgrund både till en reformering av arbetslivet och demokratisering av offentliga sektorn, dels framför allt just som en fråga om demokratins livskraft.

I mitten av 1970-talet återkommer han så till frågan. Ute i de västliga demokratierna börjar den handlingsförlamning som han tidigare varnat för breda ut sig. ”I land efter land har vi konstanta regeringskriser, upplösningar av parlamenten, hårda konfrontationer på arbetsmarknaden, stora grupp motsättningar, en djup social oro.” Det blir allt svårare att ”skapa handlingskraftiga majoriteter.”³ Och, vad kanske värre är, samtidigt blossar en diskussion upp om demokratins svaghet som inte söker de sociala orsakerna bakom utan pekar ut - demokratin själv.

I ett principiellt anförande 1976 går han igenom det nya tvivlet på demokratin. Vi har, säger han, de som ser en tvinnande demokrati och inte tror den kan återupplivas. Vi har också de som oroar sig för att demokratin i stället blir *för* livaktig, därför att särintressena invaderat demokratin och gjort den oregerlig. Vi har till sist de, som tycker att demokrati måste försvara sig med odemokratisk medel för att överleva. Palme avfärdar samtliga analyser. ”The consequence is to hand our responsibility to economic elites or state bureaucrasies.” Han pekar ut det gemensamma kännetecknet för dem: de ser en ”fara i att vidga demokratins verkningskrets, fördjupa demokratin”. Och de talar sällan om de sociala missförhållandena som ligger bakom. Det är just det som är felet.⁴

Ty bakom demokratins kris ligger en djupare kris - kapitalismens kris. Upplevelsen av en kris för kapitalismen är förstås nära kopplad till de ekonomiska kriserna under 1970-talet, men Palme tar det för ytterligare ett tecken på en process han redan sett tidigare, att industrisamhället och kapitalismen går igenom en ny omställningsfas.

Kapitalismen är, säger han, ”inte längre den drivkraft för ekonomisk tillväxt som den tidigare varit. När osäkerheten ökar och kraven på långsiktiga lösningar växer, svarar kapitalismen med investeringsnedgång och kortsiktig spekulation”. I själva verket ökar klyftan mellan människors krav och kapitalismens förmåga, därför att den inte svarar upp mot förväntningarna utan leder åt ett helt annat håll. Människor ”finner att starka krafter hotar att stycka sönder arbetsuppgifterna och göra dem allt mer monotona. De finner att den

¹Brandt, Kreisky, Palme - brev och samtal (Stockholm, 1976).

²Anförande vid Svenska träindustriarbetareförbundets kongress 27/9 1968, OPA 2.4.0/014-07.

³Inledningsanförande vid SAP:s junikonferens ”vår politik” 7/6 1974, OPA 2.4.0/057-03.

⁴Anförande vid kvinnoförbundets konferens ”Sverige i världen” 20/2 1976, OPA 2.4.0/071-09; Olof Palme, ”Social Justice and Individual Freedom”, Lectures In International Law 1/11 1977 (Stanford University, 1977), OPA 2.2/004.

ekonomiska koncentrationen pågår och att allt viktigare ekonomiska beslut fattas allt längre bort, ofta i internationella maktcentra i främmande länder. De finner otrygghet i planlösa och socialt oacceptabla förändringar.”

Vilka förväntningar och krav tyckte sig Palme då kunna se? ”Människorna kräver full sysselsättning, hyggliga ekonomiska villkor och en god och säker arbetsmiljö. Människorna kräver inflytande över sin arbetssituation. Människorna kräver att man kan vara med och påverka den ekonomiska utvecklingen. Människorna kräver trygghet i ett snabbt tekniskt och ekonomiskt skeende.”⁵

Frågan blir då, hur ska man kunna undvika att kapitalismens kris inte också blir demokratins.

För Palme var svaret på sätt och vis givet. ”Kommunism eller kapitalism representerar inte längre någon dröm om frihet för Europas folk.” Nej, ”folkens krav på en levande demokrati, på nationellt oberoende och social rättvisa” vittnar om ”den demokratiska socialismens attraktionskraft och styrka” därför att det endast är ”med demokratin och solidariteten som instrument som vi kan finna vägen ur den ekonomiska krisen, värna rätten till arbete, möta kraven på ett mänskligt arbetsliv, skapa trygghet och gemenskap och en god livsmiljö.”⁶

Men då måste också socialdemokratin kunna formulera delvis nya lösningar. En offensiv krävs. Att stå stilla är att med stormsteg gå bakåt. Det handlar om att förändra arbet-slivet.

6.2 INNANFÖR FÖRETAGENS PORTAR

Under 1950-talet framstår Palme på sätt och vis som en teknikromantiker. De tekniska framstegen kräver förvisso det starka samhällets hjälp i form av forskning och storskaliga investeringar, men i grunden har tekniken ingen negativa inverkan, bara positiv i form av större tillväxt.

Som vi sett pekade dock Palme ut problemen med den tekniska utvecklingen som en av huvudfrågorna när han tillträdde som partiets ordförande. Det började bli allt tydligare att den också bar mer sig svåra negativa konsekvenser för samhället. Till tekniken var han inte negativ, det handlar snarare om den samhällsorganisation som tekniken tas i bruk inom. 1969 har han ännu inte formulerat tesen om kapitalismens kris, men det ligger så att säga inbyggt i kritiken av den tekniska utvecklingens konsekvenser.

Som vanligt är Palmes angreppssätt och skäl till att ta upp frågan mångbottnad. En viktig anledning till att man måste motverka de negativa verkningarna av tekniken är att vi annars riskerar en häftig opinion mot tekniken som sådan och därmed mot fortsatta framsteg.

I fokus stod dock dess inverkan på den enskilda människan; det som på den stora nivån kan se ut som framsteg och tillväxt kunde mycket väl innebära otrygghet och utsatthet för den enskilda människan. Vad Palme såg var en genomgående strukturomvandling av ekonomierna med just dessa konsekvenser.

”Det kommer - brutalt uttryckt - att gälla att skapa nya jobb innan de gamla slås ut.” Och om ingenting görs åt detta riskerar samhällena snabbt att förändras till det negativa: ”I längden står vi inför hotet att få två åtskilda grupper av människor: de högproduktiva,

⁵”Ekonomisk demokrati och löntagarfonder”, anförande vid SAP: 27:e kongress 25/9 1978, OPA 2.4.0/085.

⁶Anförande vid kvinnoförbundets konferens ”Sverige i världen” 20/2 1976, OPA 2.4.0/071-09. Se äv. föredragning om reviderat förslag till partiprogram på SAP:s 26:e kongress 28/9 1975, OPA 2.4.0/068.

väl utbildade, med fysisk och psykisk styrka att leva upp till de hårda villkor som konkurrenssamhället ställer, och en restgrupp som förmenas rätten att göra sin insats, som ställs utanför, som 'inte behövs'."

För att komma åt detta krävs ett helt batteri av åtgärder som "blir av en storleksordning som endast samhället klarar av".⁷ Men vid sidan av vad vi kan kalla åtgärder på makronivån krävs också något annat. För utvecklingen i näringslivet riskerar inte bara att skapa klyftor mellan de högproduktiva och de lågproduktiva utan även att människor inte alls vill arbeta inom industrin.

I sitt installationstal som partiordförande 1969 deklarerade Olof Palme att arbetarrörelsen tänkte "göra demokratin på arbetsplatserna och över allt i företagen till en förgrundsfråga". Just ekonomisk demokrati blir mycket riktigt hans stora tema under 1970-talet. Här blandas dock kravet på ökad demokrati och problemen med ekonomins struktur- omvandling ihop på ett spännande och talande sätt.

När Olof Palme 1971 verkligen börjar diskutera reformer i arbetslivet sker det nämligen i direkt anslutning till tankarna på arbetsvillkoren inom näringslivet. Det sker dessutom på ett märkligt vis i direkt motsättning mot en annan linje han började driva redan året efter (vi återkommer till det nedan). Han menar här att vi "inte kan leva på att göra tjänster åt varandra hur viktiga dessa tjänster än är".⁸ Visserligen är den offentliga sektorns utbyggnad både viktig för människors välfärd, den är dessutom ofullbordad. "Men allt detta ligger egentligen utanför den *egentliga* produktionen. Skall vi förbättra människors villkor kommer produktionslivet i förgrunden."⁹

"Vi är", säger Palme, "ett industriland. Vi har ingen anledning att överge vår möjlighet att förbli ett industriland." Vad är det då som hotar detta? Jo industrin måste kunna "konkurrera om arbetskraften."¹⁰ Det räcker således inte att med hjälp av ekonomisk politik och näringspolitiska insatser visa omsorg om produktionens villkor. "Vi måste visa omsorg om människors villkor i produktionen. Annars kommer de att fly det industriella arbetet. En förbättrad arbetsmiljö blir därmed en avgörande förutsättning".¹¹ Emellertid räcker inte ens det. Ty om föråldrade organisationsprinciper lever vidare i näringslivet medan samhället i övrigt på allt fler områden anammar demokratin så kommer folk ändå inte vilja arbeta där.

Palme presenterar idéerna som ett komplement och alternativ till välfärdsstaten. "Det måste vara rationellt att satsa på en reformering av arbetslivet i stället för att begränsa sig till att genom stora kostnadskrävande reformer utanför arbetslivet kompensera människor för en hård och slitsam arbetsmiljö och ta hand om dem som slagits ut."¹²

Inom loppet av några år kom emellertid Palme att utveckla och fördjupa argumentationen för en omfattande reformering av arbetslivet.

Det har ofta påståtts att 1970-talets arbetsmarknadslagstiftning - MBL, trygghetslagarna, satsningen på arbetsmiljön - var en ren beställning från LO. Skakad av studentrevolt och inte minst den vilda LKAB-strejken radikaliserades LO:s krav på arbetslivets utformning och när SAF vägrade ta upp frågorna till förhandling valde LO att gå via parlamentet och lagstiftningen - ett brott mot den svenska modellen. Samtidigt hade partiet en nyvald ordförande som var beredd till mycket stora eftergifter för att inte släppa iväg vänsterflanken i partiet och LO. Därför skulle Palme av opportunistik ha drivit på reformerna.

Redan på femtiotalet ville Palme ha ökad kontroll över näringslivet och menade att ekonomisk demokrati var ett nödvändigt steg för att vandra vidare på den demokratiska so-

⁷"Full sysselsättning" 9/8 1970, OPA 2.4.0/022.

⁸Anförande vid LO:s kongress 9/9 1971, OPA 2.4.0/031a.

⁹Anförande i remissdebatten 3/11 1971, OPA 2.4.0/033.

¹⁰Anförande vid LO:s kongress 9/9 1971, OPA 2.4.0/031a.

¹¹Anförande vid SAP:s storrådslag 6/9 1971, OPA 2.4.0/031b.

¹²Anförande vid LO:s kongress 9/9 1971, OPA 2.4.0/031a.

cialismens väg. En radikal samhällsömdanande politik kan inte enbart bestå av socialpolitik, skrev ju Palme och Lindbäck i mitten av femtiotalet.¹³ Hans formuleringar under 1950-talet är visserligen lite bombastiska i bland - men här finns en kärna som han formulerade i mitten på femtiotalet: en väg att fördela makten jämnare i samhället är att de anställdas medbestämmande ökas inom företagen.¹⁴ I en intervju 1960 utvecklade han temat:

”Det finns enligt min mening fyra vägar i riktning mot ökad demokrati. En utbyggnad av de fackliga organisationernas inflytande i samhällsekonomin, Ett vidgat ekonomiskt ansvar för medborgarnas gemensamma organ - stat, kommun och landsting. En fortsatt utveckling av kooperativa arbetsformer för både konsumenter och producenter. En ökad tillämpning av industriell demokrati med reellt inflytande för de anställda inom företag och branscher.[...] För egen del vill jag fästa särskilda förhoppningar vid den industriella demokratin. Det är en principiellt synnerligen tilltalande tanke att bryta upp okontrollerade, enskilda maktpositioner så att säga inifrån genom att de anställda får ökat medinflytande på de frågor varav deras bärning beror.”¹⁵

Det är just efter denna linje arbetslivsreformerna genomförs.

Dessutom passar satsningen på ekonomisk demokrati väl in i Palmes idépolitiska formuleringar - det blir så att säga följderna om man tar hans position på allvar. För innebär inte kravet på jämlikhet och demokrati att det blir ytterst stötande att vissa områden i samhället drar sig undan, att där gäller andra regler? Och följer det inte av kravet att demokratin inte bara ska vara formell, att man måste angripa själva orsakerna till att människor har olika resurser att göra sig hörda? Olof Palme svarar jakande på båda frågorna.

Har man väl valt demokratin väg kan man inte begränsa den till vissa livsområden.¹⁶ Demokratin kan inte ta halt vid fabriksportarna. För hur kan det gå ihop? Medborgarna förväntas förstå, ta ställning till och vara delaktiga i många gånger mycket svåra beslut om landets framtid, men de förväntas inte kunna styra över sina jobb. Han citerade med gillande Tage Erlander på den punkten: ”Detta är en orimlig situation: att å ena sidan kräva av medborgarna att de ska ha ett säkert omdöme om valutareservens storlek och mjölkprisernas beroende av jordbruksuppjörelsen och alla dessa ting. Samtidigt som de å andra sidan inte får bestämma vad de själva skall tillverka med sina händer, inte ens hur de skall tillverkas.”¹⁷

Ungefär samma problem som med skolan och förhållandet till övriga samhället gäller här. Skolan kan inte ensam förverkliga jämlikheten, och demokratin kan inte få verkligt genomslag om stora delar av människors liv i själva verket styrs efter helt andra, auktoritära principer. Vidga demokratin!

Olof Palme oroade sig definitivt inte lika klädsamt så som Gösta Bohman över arbetarnas sömn om de skulle vara med och fatta svåra beslut. Palme trodde på människan. Löntagarna skulle, menade han, ha rätt att vara med och bestämma i sin egenskap av

¹³ Assar Lindbäck & Olof Palme, ”Reformpolitik vid skiljevägen”, *Tiden* nr. 3 1955.

¹⁴ I Palmes manus till skriften *Program, Praxis, Perspektiv* (1955) står exempelvis handskrivet: ”Kravet på folkligt medinflytande kan förverkligas på i huvudsak följande tre vägar: a) ökat inflytande för medborgarnas gemensamma organ över det ekonomiska livets nyckelpositioner b) ökat utrymme för kollektiv ägande och demokratisk förvaltning inom det ekonomiska livet överhuvud c) utbyggnad av de anställdas medbestämmanderätt inom företagen. Olof Palme & Torsten Eliasson, ”Brev 6” i *Program, Praxis, Perspektiv* (Stockholm: Brevskolan, 1955); citerat ur Palmes utkast till Brev 6; OPA 2.4/002-1.1.

¹⁵ ”Examen i SSU-skolan, *Frihet* nr 4 1960, OPA 2.6/001-06.

¹⁶ Föredragning om reviderat förslag till partiprogram på SAP:s 26:e kongress 28/9 1975, OPA 2.4.0/068, även delvis publicerat som ”Demokrati och socialism” i *En levande vilja* (1987).

¹⁷ Anförande vid SSU:s kongress 26/6 1972, OPA 2.4.0/039-05, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

löntagare, ”därför att han satsar sitt produktiva liv, sin arbetsinsats” och inte nödvändigtvis som kapitalägare.¹⁸

På sätt och vis är det ur samma grundläggande fenomen i samhället som Palme nu som på femtiotalet hämtar själva urfrågan: vad leder den fulla sysselsättningen till för samhälle och vilka krav ställer den på samhället? På femtiotalet riktades intresset mot vilken typ av efterfrågan det ökade välstånd - som den fulla sysselsättningen förde med sig - skulle leda till. Svaret, vilket vi redan sett, var att människorna inte enbart krävde ökad privat konsumtion utan konsumtion av tjänster som bara samhället - så gick resonemanget - kunde mobilisera resurser till.

Likväl handlade det om någon form av *konsumtion utanför själva arbetet*. Under sjuttio-tioalet leder samma grundfenomen svaret åt ett annat håll. Vi kan uttrycka det så här: kan man verkligen driva sysselsättningslinjen utan att bry sig om hur den sysselsättning människor får ser ut?

Olof Palme menade själv att en perspektivförskjutning i synen på själva arbetet ägt rum. ”Under 1950-talet talade man ofta om att arbetet skulle få allt mindre betydelse. Det fanns en föreställning att lösningen låg i att befria människorna från arbete. Arbetets strängt reglerade rutiner skulle kompenseras genom att människorna skulle få mera fritid.” Varken Palme eller det socialdemokratiska partiet talade under femtiotalet om att människor skulle ”befrias från” arbetet, men man kan nog ändå säga att offentliga sektorn skulle befria människor från konsekvenserna av lönearbetet.

I början av sjuttioalet tycker Palme att den tidigare bilden var förenklad. ”Nu vet vi att arbetet så långt vi kan överblicka kommer att behålla sin centrala ställning i människornas tillvaro. *Människornas frigörelse måste ske i arbetet - inte utanför.*”¹⁹ Det var en tanke han kom att arbeta vidare på under sjuttioalet och som fick en framträdande ställning när partiprogrammet reviderades i mitten av sjuttioalet.

På partikongressen 1975 håller han ett i frågan viktigt tal:

”På 1950-talet talade vi om ett missnöje framdrivet av otillfredsställda förväntningar, därför att en förbättrad privat levnadsstandard inte motsvarade av en förbättrad välfärd och en utbyggnad av de tjänster som krävdes av samhället såsom bostäder, skolor och sjukvård. Många av dessa välfärds mål har vi nu börjat förverkliga. Då vidgas horisonten och blickarna riktas åt annat håll. Människorna börjar fråga sig varför dessa välfärds mål inte får bryta igenom i arbetslivet och upplever allt starkare kontrasten mellan samhällets allmänna mål och deras praktiska erfarenheter från sina arbetsförhållanden. Med något av obönhörlig logik har vi kommit att vidga välfärdsbegreppet till att omfatta även förhållanden i produktionen. Vi kan inte stå till svars med att satsa på hälsa och välfärd för folket medan människorna i produktionslivet drabbas av växande olycksrisker och förslitning. Vi kunde inte satsa på en väldig expansion av moderns samhällsbyggande utan att granska de lokaler där människorna utför den produktion som lägger grunden för välståndet. Vi kunde inte målmedvetet genomföra en lika behandling i sociallagstiftningen och stillatigande godta en orimlig kategoriklyvnad i arbetslivet. Vi kunde inte tala om medbestämmande på samhällslivets olika områden utan att samtidigt satsa på demokratisering på arbetsplatserna.”

I talet gör Palme en ideologisk markering. Vi binder oss, säger han, ”vid att arbetet inte är något nödvändigt ont utan måste förbli det centrala i människors tillvaro”. Palme

¹⁸Anförande i riksdagen 24/5 1973, OPA 2.4.0/048, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

¹⁹Olof Palme, ”Förändras inte arbetets villkor vill ingen stå bakom maskinerna”, *Metallarbetaren* nr. 8 1971, OPA 2.3/009.

gör ytterligare en markering av vikt. För enligt Palme leder inriktningen på arbetet åt ett annat håll än vad man kanske först tänker sig. Det är inte ägandet som ställs i centrum. ”I viss mån kan man säga att vi gått tillbaka till 1887 års program. 1944 års program säger att äganderätten är det väsentliga. Men vi säger att arbetet är det väsentliga. Det är arbetet som är grunden för all välfärd. Det är i kraft av sin arbetsinsats - därför att de jobbar i produktionen - som arbetare och tjänstemän har rätt till medbestämmande. Det inryms inte riktigt i 1944 års mera klassiskt marxistiska formulering.”²⁰

Ändå är det ju den ”mera klassiska marxistiska formuleringen” som ligger i botten av den beskrivning Palme ger av verkligheten, nämligen att arbetslivets organisation sätter försätsättningarna för det övriga samhället.. Skillnaden ligger mer i receptet än i diagnosen. Det är reformistens lösning på ett gemensamt problem. Att det är så framgår med önskvärd tydlighet i en serie tal och artiklar från 1977:

”Work is not only a way to make a living for eight hours a day, five days a week - and then we are free. Work also has a decisive influence on our family life, our relation with other people and our general role in society. When we have strict control and surveillance at work it is not easy to be free and active in our leisure time. When we have an inferior and risky job environment, few reforms outside working life means real improvement. Our security is an illusion. Class differences in working life spread and permeate society as a whole.”²¹

Ungefär så låter den slutliga formuleringen av motiven bakom arbetslivsreformerna. De är nödvändiga för att människor ska få de resurser som gör att de i samhället kan agera som fria och jämlika individer, kunna förverkliga sina livsprojekt. Först om också ställningen i arbetslivet förändras och förbättras blir demokratin reell och folket medborgare. ”Människorna får en mer skapande roll om arbetslivet förnyas. Viljan att förändra samhället och privatlivet ökar. Kommersialismens inflytande över fritiden motverkas. Folk kan lättare engagera sig i föreningslivet. Kulturen blir angelägen för flera.”²²

Olof Palme fäste som synes stora förhoppningar på reformerna. ”Det är”, sade han, ”en mycket stor jämlikhetsreform: Jämlikheten mellan arbete och kapital.”²³ Till slut skulle man ge sig på den notoriska paragrafen 32 i kollektivavtalen - arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet - som SAF vägrade överge.

De var en radikal politik. Palme talade gärna om den med stora ord. Den kommer, sa han exempelvis, ”medföra den största förändringen i marknadshushållningen som skett sedan 1932. Det är klokt. Ty det är social rättfärdigt.”²⁴

Någonstans efter 1977 talade han dock allt mer sällan om arbetslivsreformerna. Hade han ändrat sig? Var de bara en övergående nyck?

Det är givetvis ytterst en tolkningsfråga och på denna punkt kan säker andra argumentationslinjer göra sig gällande. För egen del vill jag dock uppmärksamma det nära sambandet mellan Olof Palmes grundåskådning och motiven för reformerna inom arbetslivet. De är inte arfrämmande utan följer ur ideologin bara man tar den på allvar. Även om reformerna således inte stod i centrum för Olof Palmes intresse under 1980-talet återkom han då och då till temat. Så sent som hösten 1985 uttrycker han själva grundmotivet bakom arbetslivsreformerna: ”om uppgiften är att skapa arbete åt alla, då är det också av avgörande betydelse

²⁰Föredragning om reviderat förslag till partiprogram på SAP:s 26:e kongress 28/9 1975, OPA 2.4.0/068.

²¹Olof Palme, ”Social Justice and Individual Freedom”, Lectures In International Law 1/11 1977 (1977), OPA 2.2/004.

²²Olof Palme, ”Arbetslivets förnyelse förändrar privatlivet”, *Fönstret* nr. 1 1977, OPA 2.3/016.

²³Anförande i riksdagen 24/5 1973, OPA 2.4.0/048, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

²⁴Anförande vid SSU:s kongress 26/6 1972, OPA 2.4.0/039-05, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

att de arbeten som skapas inte är sådana att de riskerar människors liv och hälsa. De ska vara sådana att de ger arbetstillfredsställelse, skaparglädje, stimulans och arbetsgemenskap.”²⁵

Dessutom var de flesta reformer genomförda eller på väg att genomföras i slutet av 1970-talet. Men inte minst. Den välfärdsstat som utgjorde bakgrunden och fundamentet till att man kunde och orkade gå vidare utmanades nu allt mer intensivt - både ideologiskt och ekonomiskt.

I stället träder försvaret för offentliga sektorn och kampen för sysselsättningen allt mer i förgrunden.

²⁵Anförande i Pildamsparken, Malmö 6/9 1985, OPA 2.4.0/115-09.

Kapitel 7

Offenliga tjänster - framtidens väg

Det råder inget tvivel om att en av hörnstenarna i Olof Palmes praktiska politik är kampen för en utbyggd offentlig servicesektor. Den inriktningen släppte han aldrig, inte ens under åren då reformeringen av arbetslivet - det vidgade välfärdsbegreppet - stod i förgrunden. Däremot kom motiven för offentliga sektorn delvis att förändras och vidgas. Ledorden är sysselsättning och jämlikhet.

På sätt och vis är det direkt märkligt hur *framsynta* de flesta motiven för en stor offentlig sektor är. Det är egentligen lite svårt att förstå, både med tanke på samhällsforskningens upptagenhet vid 1930- och 1940-talet folkhemspolitik, och den numera ständigt upprepade anklagelsen om välfärdsstatens otidsenlighet.

På 1950-talet menade Erlander och Palme, i första hand, att den offentliga sektorn måste byggas ut därför att efterfrågan riktades mot ting som endast samhället *kunde* skapa. Valet stod således inte i grunden mellan att låta dessa tjänster på något sätt spontant växa fram på en marknad *eller* att organiserade dem i offentlig regi. Valet stod mellan att tjänsterna inte uppstod alls eller att samhället mobiliserade resurserna.

Det uteslöt inte jämlikhets- eller rättviseambitioner. Också på femtiotalet visste man att de resursstarka skulle skaffa sig de välfärdstjänster de ansåg sig behöva, men att mycket stora grupper skulle ställas utanför. I slutet av sextiotalet, men framför allt så sent som i början av 1980-talet, bryter underströmmen igenom ytan. Offentliga sektorn blir ett *alternativ* till marknaden, ett alternativ som kräver sina egna ideologiska motiv.

Bakgrunden till att motivkretsen utökas har sin egen dynamik. Man kan säga att Palme i några omgångar tvingas svara på yttre tryck och förändringar som dels handlar om den offentliga sektorns allt större betydelse som en sektor av samhället och ekonomin, dels en allt starkare ideologisk utmaning mot offentlig sektor från SAF och moderaterna. Utmaningarna kan sammanfattas som tjänstesektor, byråkrati och marknad.

7.1 DET NYA TJÄNSTESAMHÄLLET

Som vi tidigare sett riktades Palmes blickar under arbetslivsoffensiven främst mot den privata industrin, åtminstone till en början. Frågan är emellertid om inte offentliga sektorn faktiskt kunde betraktas som en lösning på vissa av det moderna industrisamhällets problem?

De fyra viktigaste karikärstikarna på Palmes analys av de sena industrisamhället tyder på det. För det första kommer jobben slås ut i en sådan takt att endast samhälleliga åtgärder kan skapa nya. För det andra har industrin en så dålig arbetsmiljö att det kommer bli allt

svårare att rekrytera folk dit. För det tredje är arbetslivspolitikerna en politik som går utanför offentliga sektorn därför att offentliga sektorn inte ingår i den "egentliga produktionen", för det fjärde kommer arbetslivspolitikerna ha positiva välfärdseffekter i det att människor blir starkare medborgare om de får mer att säga till om på jobbet.

Men ligger detta verkligen utanför den offentliga sektorn? För att uttrycka det enkelt: varje ansats som handlar om att skapa nya jobb och att förbättra innehållet i jobben borde på rent logiska grunder inkludera offentliga sektorn. Det är en stor och på denna tid växande arbetsplats. Offentliga sektorn är inte bara omfördelning, inte heller enbart en del av arbetsmarknaden. Den är också en stor arbetskraftsanvändare. Den har dessutom den unika egenskapen att den styrs av medborgarna via den representativa demokratin och inte direkt av kapitalägare, marknad eller individers köpkraft.

Olof Palme var på många sätt medveten om det perspektivet, inte minst blev han det allt mer under 1970-talets lopp. Här finns, enligt min mening, emellertid en av Olof Palmes mest allvarliga underlåtelser: en missad möjlighet för välfärdspolitikerna om man uttrycker det så. För att det ska bli tydligt måste vi dock börja från början.

Redan 1972 började Palme nyansera sina uttalanden om att vi inte kan leva av att utföra tjänster åt varandra och att industrin hade företräde. Nyanseringen äger rum mot bakgrund av hans försök att förstå vartåt det moderna samhället är på väg, hur den tekniska utvecklingen och rationaliseringarna påverkar ekonomin och arbetsmarknaden. På partikongressen detta år säger han: "Det är inom service- och vårdsektorn och i offentlig tjänst i vid bemärkelse som den stora sysselsättningsökningen kommer att äga rum i det svenska samhället, i varje fall med en någorlunda *vettig och mänsklig utveckling*."¹

I dag är allt fler överens om att framtidens sysselsättning ligger inom tjänstesektorn. Den yrvakenhet som präglar debatten är direkt märklig, som om man upptäckt något alldeles nytt. I själva verket har vi i praktiken levt i ett "postindustriellt" samhälle allt sedan slutet av 1960-talet. Olof Palme såg det redan då och hans formuleringar om den offentliga sektorn bör betraktas som ett modernt svar på ett modernt problem. Ett svar som fortfarande har sin giltighet. "Vi är", säger han i riksdagen 1973, "på väg in i det postindustriella samhället. Vi bör i det samhället inte ställa varuproduktion och tjänsteproduktion mot varandra. Vi bör i stället se helheten. Industrin är basen för vårt lands ekonomiska liv. Men det blir samtidigt allt viktigare för vår välfärd att människor kan hjälpas åt att göra tillvaron bättre för varandra."²

I ett anförande på svenska kommunaltjänstemannaförbundets kongress 1972 målade han upp situationen: "1940 arbetade två tredjedelar i varuproduktionen - nu är det hälften som sysselsätts där. Andelen som arbetar inom industrin har snabbt minskat till ungefär 30 procent. Servicesektorn, som för hundra år sedan omfattade 10 procent, omfattar nu hälften. Det är framför allt den offentliga sektorn och i någon mån handel och distribution som har ökat."

Palme förutspår att den utvecklingen kommer fortsätta - vi kommer allt mer bli ett tjänstesamhälle.

"[F]rågan om livskvalitet kommer allt mer uppta människors sinnen i det moderna samhället. Man kommer att ställa krav inte bara på ett förbättrat materiellt välstånd utan också på en ökad kvalitet. Jag är övertygad om att vi därvidlag kommer att få fortsätta att uppleva den tendens som varit under efterkrigstiden. De krav på kvalitet kommer att rikta sig mot sådana ting som vi gemensamt kan klara genom solidaritet och genom att tjäna varandra. Det

¹"Jämställdhet för kvinnorna", anförande vid socialdemokratiska partikongressen 2/10 1972, OPA 2.4.0/042-03, även i *Att vilja gå vidare* (1974).

²Anförande i riksdagens remissdebatt 7/11 1973, OPA 2.4.0/053.

blir genom den offentliga förvaltningen och de gemensamma verksamheterna som de kvalitetskraven kommer att tillgodoses.”

Palme sätt att formulera situationen påminner mycket om argumenten från 1950-talet, och det är klart han vill inskräpa sensmoralen: vi hade rätt. Samtidigt dyker här upp en ny betoning:

”[Ä]ven om vi ser ur ren sysselsättningssynpunkt tror jag att detta är nödvändigt. [...] Nu är det framför allt den kvinnliga arbetskraften som söker sig ut på arbetsmarknaden. [...] Vi har svårt att finna sysselsättning åt alla dessa kvinnor. [...] Jag skulle tycka att det vore bra om vi kunde öka förvärvsprocenten från 75 till 80 procent av den vuxna befolkningen. Jag tror att denna sysselsättningsökning i hög grad står att finna i den offentliga verksamheten. Det skall inte ske för att vi till varje pris skall finna arbete för människor, utan därför att vi har otillfredsställda behov när det gäller barn-tillsyn, omvårdnaden av gamla människor i samhället, sjukvård och många sådana områden.”³

Knappt tjugo år senare hade Sverige med marginal passerat 80 procents förvärvsfrekvens. I inget annat land i världen arbetade en så stor andel av den vuxna befolkningen. Det lönar sig att ställa ut politiska visioner.

När Olof Palme också kopplade samman offentlig verksamhet med sysselsättning öppnade han också för en vidgad syn på offentliga sektorn där inte enbart medborgarnas ”otillfredsställda förväntningar” och ”jämlig tillgång” betonades utan även att offentliga sektorn var en stor arbetsplats - inte minst en kvinnlig sådan. Och om det är en arbetsplats - då borde väl samma visioner som han formulerade om arbetslivet inom industrin också gälla den offentliga verksamheten?

Här börjar emellertid tvetydigheten. Första gången, mig veterligen, Palme riktar blickarna mot kvinnornas arbetssituation handlar det om kvinnornas låga löner inom offentliga sektorn. Det verkligen intressanta är dock att Palme uppenbart uppfattar just den gemensamma kontrollen över denna sektor som ett verktyg att förbättra kvinnornas situation:

”Min synpunkt är enkel: Vi kan inte fortsätta att exploatera en stor grupp av människor, framför allt kvinnor, utan vi vill ge åt dem rättvisa. Det är vad vi gjort. Här har stora kvinnogrupper hållits ner i låglöner inom stat och kommun, på vårdsektorn och på andra områden, på det att vi må betala låga skatter och avgifter. Det är ett slags exploatering. Men den andra sidan av detta är att vi får gå och säga att vi solidariskt får ta konsekvenserna på skatteområdet.”⁴

Den ena poängen här är att det offentliga i denna verksamheten - att det ytterst är medborgarna som äger och driver den - för med sig en unik möjlighet. Man kan då genom demokratiska beslut åtgärda exploateringen. Den andra poängen är att den möjliga öppning som låg i detta vidgade perspektiv på något sätt försvann. Palme talade sedan inte på länge om kvinnors arbetssituation inom offentliga sektorn, i synnerhet inte kopplat till den demokratiska kontrollen över den.

Det är märkligt. Palme menade - åtminstone under 1960-talet - att Sverige hade genomgått en mycket omfattande ”socialisering och demokratisering” i takt med att offentliga sektorn växt.⁵ Det är förvisso sant att ”socialisering” var ett ytterst sällsynt ord i

³Anförande vid Svenska kommunaltjänstemannaförbundets kongress 20/ 9 1972, OPA 2.4.0/041.

⁴Tal av statsminister Olof Palme vid Sveriges Socialdemokratiska kvinnoförbunds 13:e kongress 5/9 1972, OPA 2.4.0/040b.

⁵”Välståndets drivkrafter” - TV-debatt 8/6 1965, OPA 2.4.0/005.

Palme vokabulär, men det är lika sant att Palme gång efter gång inskräppte att medborgarna via offentliga sektorn kunde få makt över sina liv på ett helt annat sätt än på marknaden. Det var ett ställningstagande han inte ruckade på (vilket kommer bli mer tydligt nedan). 1985 uttryckte han det så: ”Genom den samhälleliga sektorn kan människor styra grundläggande villkor för sitt eget liv och sin egen personliga utveckling. Genom den samhälleliga sektorn görs människor oberoende av de ekonomiska intressen de inte själva kan kontrollera”.⁶

Denna särställning gällde dock tydligen inte när det handlade om att kontrollera arbetsvillkoren. När Palme i mitten av sjuttioalet med stor emfas menar att välfärdsbegreppet måste vidgas till att gälla också villkoren i arbetslivet, och att detta i sin tur får stora effekter på människornas makt i samhället i övrigt, intar dock inte den offentliga sektorn någon särställning. Den nämns över huvud taget inte.

Samtidigt är det ju uppenbart att förbättrade arbetsvillkor för den offentliga sektorns personal skulle ha lika dynamiska effekter som Palme menade att den skulle få på den privata sektorn. Att det var så beträffande det privata näringslivet vidhöll han i mitten på åttiotalet. Men att den demokratiska kontrollen över den offentliga verksamheten faktiskt också innebär unika möjligheter att påverka arbetssituationen för en stor grupp människor tycks inte ha förespeglats honom:

”I en undersökning som gjorts på S:t Görans sjukhus om kvinnor som fått barn med missbildning fann man att detta var vanligt bland kvinnor i arbetaryrken. Man frågade sig varför. Dessa kvinnor hade ofta en mera stressig arbetssituation, de hade mera skiftarbete, mera tempojobb, de var hårdare pressade i arbetslivet. De hade ofta svåra sociala förhållanden. Dessutom var de mera osäkra när det gällde att gå till myndigheterna och begära förbättringar och stöd, vid mödravårdscentraler och andra institutioner. [...] Slutsatsen är ju inte att vi ska försvaga den offentliga sektorn och försämra det värdefulla stödet till mödrar och till barnen. Vi borde förstärka den. Den andra slutsatsen är att vi bör ge kvinnorna lite bättre förhållanden i arbetslivet så att de slipper oro sig för sina ofödda barns hälsa”.⁷

Palme inställning är här glasklar. Människors hälsa och deras medborgerliga resurser styrs i stor utsträckning av deras villkor på jobbet. Det kan motverkas genom välfärdssystemen och genom förbättrade förhållanden i arbetslivet, visserligen bara ”lite bättre” för kvinnorna. Men hans slutsats är också tydlig, ”det vill säga vi ska förbättra välfärdspolitiken i de breda folkgruppernas intressen.” Det ska således inte ske genom att vi använder vår kontroll över den offentliga verksamheten till att förbättra villkoren för de anställda. Eller? Palme uttalar aldrig den möjligheten, även om den kan sägas ligga inbäddad i hans övriga formuleringar. Han följde - mot sin vana på andra områden - inte implikationerna fullt ut.

7.2 OMSORG - INTE BYRÅKRATI

Frågan om tjänstesamhället och arbetsvillkoren inom offentliga sektorn var dock inte den ledande frågan i samhällsdebatten i början av 1970-talet. I stället handlade den om det byråkratiska och centraliserade Sverige. Frågan har många bottnar och hänger förvisso egentligen samman med just diskussionen om den tekniska utvecklingen och tjänstesamhället, men de två grundtemana var, och är väl fortfarande, demokrati och byråkrati.

⁶Olof Palme, ”Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985)

⁷Inledningsanförande vid SAP:s 29:e ordinarie kongress 15/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

Med rötter i 60-talsradikalismen växte under 70-talet en omfattande diskussion fram om den offentliga sektorns demokratiska former. Hur skulle medborgarna kunna påverka den mer, genom brukarinflytande och medbestämmande ”inifrån och upp”, eller genom att de politiska besluten fördes ner till en mer lokal nivå? Eller både och?

I slutet av 1960-talet lanserade folkpartiet begreppet ”närmedemokrati”. Främst centerpartiet kom att fånga upp den våg av civilisationskritik som svepte över Sverige, både genom sin kritik av kärnkraften och genom idéer om att makten borde decentraliseras i Sverige. I grund och botten bars kritiken fram av ett ifrågasättande av tillväxtens följder, flyttlasspolitik, strukturrationaliseringar, öde förorter. Hade människor verkligen fått det bättre? Ökade livskvaliteten? Vart var demokratin på väg?

Riskerade vi inte att en byråkratisk apparat växte upp mellan medborgarna och politikerna?⁸

Egentligen är det två delvis separata diskussionen som dock hela tiden knyter in i varandra. Den ena handlar om demokratin djup och räckvidd och botten i frågan om människors delaktighet i samhällsutvecklingen. Den andra handlar om demokratin apparat, dessa muskler, och botten i frågan vilka konsekvenser tillväxten av ”apparaten” fört med sig. På ett djupare plan handlar - som jag ser det - hela diskussionen om hur man ska beskriva den offentliga verksamheten: vad är det för en verksamhet egentligen? I grund och botten finns redan här frågan: hur ska det hela organiseras?

Frågans uppdykande hänger samman med en verklig förändring av det svenska samhället under denna tid: en asymmetrisk (ojämn) tillväxt av demokratin representanter å ena sida och den verksamhet dessa ska styra å andra sidan. Vi kan uttrycka den i siffror.

I mitten av 1960-talet fanns det 114 000 ordinarie förtroendeuppdrag i kommunerna och runt 30 000 ordinarie ledamöter i kommunalfullmäktige. Tio år senare hade de ordinarie förtroendeuppdragen minskat till 42 000 och fullmäktigeledamöterna till 13 000. En dramatisk reduktion med andra ord. Samtidigt som antalet politiker *minskade* med 60 procent i kommunerna *ökade* antalet tjänstemän i förvaltningen med 158 procent. Den totala personalen *växte* med 300 procent.⁹

Det var kanske inte så konstig att frågan om människors deltagande i demokratin dök upp på dagordningen. Inte bara blev det samhälle politikerna skulle försöka inverka på allt mer komplicerat också den organisation som stod direkt under politikernas ansvar blev allt större. Men inte mindre viktigt: vad var det för en verksamhet egentligen, hur skulle den organiseras?

1960 arbetade cirka 15 procent av de förvärvsarbetande i offentliga sektorn i Sverige. Mellan 1960 och 1993 ökade den offentliga sysselsättningen i OECD:s 17 rikaste och största länder med i genomsnitt 64 procent. I Sverige ökade den offentliga sektorns andel av de sysselsatta under samma period med nästan 150 procent. Mot åttiotalets slut var mer än var tredje löntagare anställd av offentliga sektorn.¹⁰ Vilken typ av yrken har dominerat tillväxten? Tvärtemot den allmänna bilden är det *inte* i första hand den administrativa apparaten som växt. 1970 utgjorde, vad vi kan kalla, den klassiska statens personal 4,2 procent av alla anställda, 1985 4,8 procent. Under samma period hade däremot andelen anställda i samhället som ägnar sig åt vård, social service och utbildning ökat från 14 till

⁸Se Peter Antman, ”Vägen till systemskiftet” i *Köp och sälj - var god svälj?* red. Rolf Å Gustafsson (Stockholm, 1994).

⁹Lars Strömberg & Jörgen Westerståhl (red.), *De nya kommunerna* (Stockholm, 1983), 108ff, 174; Olof Petersson, *Kommunalpolitik* (Stockholm, 1992), 113f, 140; Rolf Å Gustafsson, *Köp och Sälj - var god svälj?* (Stockholm, 1994), 122.

¹⁰Bengt Furåker, *Stat och offentlig sektor* (Stockholm, 1987), 60; OECD, *Economic Outlook* nr. 55, electronic ed. (Paris, 1994). Se äv. O Krantz, ”Offentlig tjänsteproduktion 1800-1980-några aspekter” i A Kruse red *Offentlig sektor och sysselsättning* NAUT-rapport 1984: 6.

25 procent.¹¹ Nästan hälften av den offentligt sektorns anställda arbetar idag med vård och omsorg.¹² Vi hade således fått en ny typ av yrkeskår som präglas av att den domineras av kvinnor, bedrivs i offentlig regi och ägnar sig åt vård- och omsorg. Är detta verkligen en ”byråkrati”?

Palme reaktion på debatten tar sig uttryck i två, med varandra relaterade, faser.

Den första fasen sker i direkt reaktion på folkpartiets och centerns tal om närdemokratien. Han missade aldrig tillfället att raljera över centerns längtan tillbaka till en idylliserad forntid. Men han tog samtidigt frågan på största allvar och menade att demokratin måste komma närmare människorna, onödiga regler skäras bort men inte minst menade han att det som ofta *upplevdes* som byråkrat i själva verket inte var det - utan *brist* på personal. I denna första fas riktade Palme således främst in sig på personalsituationen inom offentliga sektorn. Han gör det med formuleringar som inte ens samhällsvetenskaperna ännu riktigt hunnit ta till sig. Och han gör det för att motivera och argumentera *för* offentliga sektorn:

”På sina håll är det populärt att skildra ökningen av den offentliga sektorn som byråkratins förlamande hand över samhället, som en improduktiv verksamhet som tär på våra gemensamma resurser. ‘Varje minut föds det en byrådirektör’, kan man läsa i diverse tidningar. Ni vet att det är en grundfalsk bild. Antalet anställda inom stat och kommun har växt därför att medborgarnas anspråk på utbildning, sjukvård och bra kommunal service har ökat. Det är ett uttryck för en progressiv samhällsutveckling och en förbättrad välfärd för enskilda människor. Visst ska vi bekämpa byråkratien i alla former, visst ska vi rationalisera och spara. Men när vi talar om byråkrati så beror det ofta inte på för många byråkrater utan på att det finns för få människor som har tid, kraft och möjlighet att tjäna andra människor, och de offentliga verksamheternas uppgift är ju att tjäna människorna. Se på vårdsektorerna, se på barnstugorna, åldringsvården, se hela utbildningssektorn, se på miljövården eller den kommunala sektorn! De måste vara personalintensiva om de ska kunna tjäna sitt syfte. Den personal som ökar i dag är ju framför allt den som arbetar ute på fältet, ute på förskolorna, hemma bland de gamla som behöver hjälp, ute på alla kommunala institutioner där människor ställer växande krav.”¹³

De inbakade distinktionerna är synnerligen intressanta. Det som upplevs som byråkrati är egentligen ingen byråkrati. Ty den del av det offentliga som växt mest består inte av tjänstemän, inte av byråkrater, utan omvårdare - människor som konkret utför ett ”produktivt” arbete. Att människor ändå kan uppleva det som byråkratiskt beror på för lite personal, menar Palme i mitten av sjuttioalet. ”Nu finner vi hur vi på område efter område behöver mer människor. Då kan vi få mer av omtanke och mänsklighet, då kan vi få mer av omsorg om den enskilda människan.”¹⁴

I en artikel 1976 sammanfattar han sina ställningstaganden i frågan. Onödig byråkrati måste bekämpas, därför ska detaljregleringar gås igenom, onödiga pekpinnar tas bort och kanslihussvenskan lättas upp. Samtidigt försvarar han förvaltningen som ett verktyg man måste ha för att ”påverka verkligheten”. Den kan göras bättre men inte avskaffas. Dessu-

¹¹Matti Alesto, Sven Bislev & Bengt Furåker, ”Welfare State Employment in Scandinavia” i J. E. Kolberg, ed., *The Welfare State as Employer* (New York, 1991), 46.

¹²Olof Petersson & Donald Söderlind, *Förvaltningspolitik*, andra upplagan (Stockholm, 1993), 127.

¹³Statsministerns tal till Kommunalarbetareförbundets 14:e ordinarie kongress 14/6 1973, OPA 2.4.0/049.

¹⁴Avslutningsanförande på SAP:s 26:e kongress 5/10 1975, OPA 2.4.0/069.

tom är bara ”några hundradelar” verkliga byråkrater - resten arbetar med produktiva verksamheter: ”välfärdsproduktion”. Palmes sentens av denna omgång byråkratikritik är att det är i arbetets organisering lösningen på frågan ligger.

”Den nya rätten till medbestämmande kan bli vårt bästa vapen i kampen mot stelbent byråkrati. ‘Krigaren vet bäst var skon klämmer’ brukar man säga. [...] Nu får vi emellertid en ny arbetsrätt med medbestämmande även för de offentligt anställda. Jag är övertygad om att en organisation som mer bygger på samverkan och samarbete mellan likställda, och mindre på en auktoritär beslutsordning, har större förutsättningar att fungera mjukare och mänskligare gentemot medborgarna - uppdragsgivarna.”¹⁵

Palme parade med andra ord ihop tankarna på att det var i arbetslivets organisering och utformning en viktig del av den framtida välfärdspolitikerna skulle äga rum med kritiken av byråkratin: välfärdsproduktionen hade inte funnit sin riktiga form ännu, det skulle den göra om bara de anställda - via medbestämmandelagen - fick mer att säga till om.

Men problemet med byråkratikritiken och bristerna i demokratin försvann inte. 1976 förlorade socialdemokratin regeringsmakten och därmed möjligheten att i praktiken vidareutveckla Palmes idéer från denna tid. Inte mindre viktigt. Av analyserna efter valet tycktes framgå att ett viktigt skäl till valförlusten var en utbredd olust bland människor mot byråkrati och att socialdemokratin kommit att kopplas ihop med detta.¹⁶

Den andra fasen sker också den i reaktion på utmaningar från borgerligheten - denna gång ännu längre höger ut: de nyliberala kraven på privatisering av offentliga sektorn. Också nu menar Palme att demokratin måste öka inom offentliga sektorn och onödiga regler skäras bort men han pekar inte längre ut personalbristen som en viktig fråga. I stället skall den offentliga verksamheten omorganiseras så att den blir smidigare och en servicekultur utvecklas.

När Olof Palme åter tar upp frågan om byråkrati inom offentliga sektorn efter valsegern 1982 är läget ett annat än på 1970-talet. Sex borgerliga år hade ruinerat statsfinanserna och trots att många fler arbetade i offentliga sektorn mattades inte riktigt byråkratikritiken. Inte minst hade ett nytt inslag tillkommit. Från SAF, moderaterna och den nationalekonomiska kåren kom allt häftigare krav på att offentliga sektorn skulle privatiseras, att lösningen både på byråkratikritiken och frågan om ekonomisk effektivitet låg i att välfärdsproduktionen lyftes bort ur offentliga sektorn och i stället organiserades på marknadens villkor.¹⁷

Diskussionerna hänger obönhörligt samman, vilket Palme var helt klar över: ”Om medborgarna upplever att den offentliga sektorn är byråkratisk och svår att komma till tals med, genom onödiga regler, byråkratisk hantering eller ineffektiv resursanvändning, kommer de privata intressena att få näring och stöd i den allmänna opinionen.”¹⁸

Palmes svar består av en omtolkning av det ordspråk han tidigare använt för att beskriva frontpersonalens viktiga ställning. De som vet var ”skon klämmer” är nu de lokala politikerna och medborgarna/kunderna.

En förnyelse av den offentliga verksamheten måste ske säger Palme. Den ska ske genom att människorna i sina olika roller som medborgare, konsument och producenter får ökat inflytande över offentliga sektorn. Medborgarna genom att den lokala demokratin

¹⁵Olof Palme, ”Nej till onödig byråkrati”, *Barometern* 16/6 1976, OPA 2.3/015-32.

¹⁶Se t.ex. Olof Petersson, *Väljarna och valet 1976* (SCB, 1977), 200; Björn Elmbrant, *Så föll den svenska modellen* (Stockholm, 1993), 139f; Peter Antman, ”Vägen till systemskiftet” i *Köp och sälj - var god svälj?* red. Rolf Å Gustafsson (1994).

¹⁷För en skildring se Peter Antman, ”Vägen till systemskiftet” i *Köp och sälj - var god svälj?* red. Rolf Å Gustafsson (1994).

¹⁸Olof Palme, ”Gemensamt intresse kräver gemensamt ansvar”, *Statstjänstemannen* 1986,

vitaliseras, kunderna genom att de får större inflytande över den löpande verksamheten vid de institutioner de själva använder och personalen genom större makt över sitt eget arbete.¹⁹ Det är en slutsats som ligger i nära samklang med Palmes övriga ideologiska ställningstaganden.

Men hur ska det gå till? Här får vi inga konkreta svar.

Det är lite ändrade attityder, lite valfrihet men inte för mycket, lite mer lokal demokrati men inte för mycket och så vidare. Jag tror att det finns tre viktiga skäl till oklarheten.

För det första hade varken socialdemokratin eller Palme utvecklat några idéer om vad man skulle ha det offentliga huvudmannaskapet till när det gällde att påverka själva organisationen. Valfärdstjänsterna måste bedrivas i offentlig regi därför att bara samhället från början kunde ta på sig de stora investeringarna, att skrapa ihop (allokera) de nödvändiga resurserna, och bara samhället kunde garantera att tjänsterna fördelades rättvis, att alla människor fick tillgång till dem. Men frågan om hur dessa verksamheter på bästa sätt skulle organiseras hade hamnat i skymundan. När den frågan blev allt mer akut hade man inga svar att ge.

För det andra kunde Palme aldrig överge tanken på att alla människor skulle ha en likvärdig tillgång till likvärdig social service, oberoende var de bodde och hur mycket de tjänade. Att den strävan kunde stå i direkt motsatsställning till ökat lokalt inflytande tvekade han inte om. Det var med andra ord svårt för Palme att på ett levande sätt tillämpa sin egen idépolitiska linje om demokrati, jämlikhet och frihet på frågan. Å ena sidan kunde han således säga att det inte är "regeringens avsikt att så att säga sälja ut de krav på rättvisa och likvärdighet, som ligger bakom den centrala normeringen inom välfärdspolitikens ram". Å andra sidan menade han att det "är regeringens avsikt att omsorgsfullt pröva hur omfattande dessa normeringar egentligen behöver vara för att fylla sina egentliga syften".²⁰

Olof Palmes svårigheter att finna något idépolitiskt engagemang för frågan avslöjas kanske av hans reaktion på det program för valfrihet och medborgarskap efter välfärdsstaten som Ingvar Carlsson presenterade 1984. Inför en förtrodd kommenterade han:

- Jag vet inte om det är fel på Ingvars program eller på mig, men jag somnar hela tiden när jag ska läsa det.²¹

För det tredje fanns det något annat han kunde engagera sig i, som talade direkt till hans idépolitik: Kampen mot nyliberalernas krav på privatiseringar. Här är Olof Palme i sitt esse.

¹⁹Anförande vid kommunaltjänstemannakartellens kongress 21/5 1985, OPA 2.4.0/114-03.

²⁰Olof Palme, "Välfärdspolitik och den offentliga sektorn" i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985)

²¹Elmbrant, *Palme*, 326.

Kapitel 8

Välfärd för alla - eller kampen mot nyliberalismen

Palme uppmärksammade tidigt den nykonservativa vågen. På många sätt hade han ju förutspått att den skulle komma som en reaktion på industrisamhällets omvandling. Redan 1972 påtalade han en ökad partipolitisering av näringslivets organisationsapparat vilket försvårade dialogen med dem.¹ Också hos moderaterna tyckte han sig se en allt oförsonligare hållning. ”Så har då moderaterna via svartmålningen återvänt till den gamla högerens profil, till den gamla högerens slagord, till den gamla högerens syn på människorna och på samhället.”²

Olof Palme kontrade omedelbart och i ett förarbete till ett av sina tal skriver han: ”Tiden blir därmed mogen för en liten motoffensiv.”³ Enligt Palme bars moderaterna och SAF fram av en överklassens revolt mot folkhemmet, som inte alls hade med vanliga människors situation att göra. Första maj 1973 säger han till mötesdeltagarna:

”Man frågade Gösta Bohman i TV vad som skulle hända om socialdemokratin vinner valet. Han svarade att många människor skulle bli desperata och flytta från landet. Vem tror ni det är som har väskorna packade? Tror ni det är jobbarna på industrierna i stan, som har väskorna packade för att sticka iväg till bankkonton i utlandet, om arbetarrörelsen vinner valet? Nej, deras drömmar kretsar kring trygghet i jobbet, arbetsmiljön och en hygglig lön. Tror ni att det är de gamla pensionärerna som köpt biljett till guldkusten i Spanien? Nej, deras förhoppningar kretsar säkert kring att socialdemokratin skall fortsätta att förbättra deras pensioner, bostadstillägg, färdtjänsten. De som Bohman tänker på är naturligtvis de välsituerade och privilegierade. Och det finns naturligtvis ännu länder där fattigdomen är så stor att de rika kan känna sig hemma.”⁴

Samma år lägger han i ett av sina tal i riksdagen upp en ideologisk motoffensiv:

”Vi avvisar en konservativ, för att inte säga reaktionär ideologi som hänvisar människan att ensam kämpa med marknadskrafterna, att ensam söka

¹Socialdemokratin i Europa starkare än någonsin - intervju, *Tiden* nr 7/8 1972, ; se äv. anförande inför Södertälje arbetarekommun, utkast19/1 1973, OPA 2.4.0/045-04.

²Anförande i riksdagen 4/6 1973, OPA 2.4.0/048, även i *Att vilja gå vidare* (1974), se äv. Statsministerns tal till Kommunalarbetareförbundets 14:e ordinarie kongress 14/6 1973, OPA 2.4.0/049; anförande i riksdagens allmänpolitiska debatt 29/10 1975, OPA 2.4.0/069.

³Anförande inför Södertälje arbetarekommun, utkast19/1 1973, OPA 2.4.0/045-04.

⁴Förstamaj-tal i Sundbyberg och Stockholm 1/5 1973, OPA 2.4.0/047.

bemästra de sociala konsekvenserna av teknikens utveckling, att hoppas att det ändå finns en plats i arbetslivet och i samhället när de drabbas av sjukdom eller arbetslöshet. Ty detta är den kalla verkligheten bakom det dunkla talet om att friheten förkvävs i ett samhälle där människorna tar ett ansvar för varandra. Denna konservatism skulle innebära att människorna förskansar sig bakom en egen vall till skydd för sig själva och sina närmaste. Det skulle bli ett slutet och kallt samhälle, präglad av konkurrens och materialism. Spelrummet skulle öka för dem som har makt och ekonomiska resurser. För oss är solidariteten en väg att frigöra människans handlingskraft och skaparvilja. Därför vill vi satsa på gemenskap i samhället och solidaritet mellan alla medborgare. Herr Talman, vi bör inte enbart ställa frågan: Vad kan jag göra för mig själv. Vi bör ställa frågan: Vad kan vi göra för varandra.”⁵

Men högvindarna mojar inte. 1980 håller SAF sin andra kongress. Den går helt i nyliberalismens tecken och huvudnumret är en radikal förändring av välfärdspolitiken. Den offentliga sektorn ska marknadsanpassas och privatiseras, den ekonomiska politiken bryr sig mindre om arbetslösheten och fackföreningarna motarbetas.⁶

I början av 80-talet har dialogen således närmast brutit samman och Palme gör inför Metallkongressen en bred genomgång av de nya idéerna SAF för fram. Han varnar för dess konsekvenser:

”Det frisläppande av marknadskrafterna, den nedskärning av den offentliga sektorn, den ökning av inkomstsklyftorna, den försvagning av de fackliga organisationernas ställning som de, enligt sina programskrifter, säger sig företräda, går icke att förena med den svenska modellen, den svenska blandedekonomin och välfärdssamhället som vi känner det.”

Orden är en indikator på Olof Palme syn på den spirande kanslihusögern. I själva verket manade han till strid:

”Ibland, kongressdeltagare, är det särskilt viktigt att stå oböjligt fast vid sina grundvärderingar. Ibland är det särskilt viktigt att vara tveklöst beredd att ta striden om striden påtvingas oss.”⁷

Och striden handlade i grunden om hur man skulle betrakta marknaden. ”Vi socialdemokrater ser betydande värde i prisbildningen som instrument att fördela varor och tjänster”, säger Palme på en annan kongress samma år. ”Inom stora delar av samhällsekonomin kan man dessutom med fördel använda marknadssystemet. Men den avgörande ideologiska skillnaden är att vi aldrig kan acceptera att marknadskrafterna ensamma tillåts styra samhällsutvecklingen i stort. Resultatet blir ett omänskligt och osolidariskt samhälle”.⁸

Inför de hårda konservativa och nyliberala attackerna tvingades Palme ånyo tänka igenom och formulera skälen bakom den svenska välfärdsmodellen. Det handlar om de två grundbullarna: offentliga sektorn och sysselsättningen.

⁵Anförande i riksdagens remissdebatt 31/1 1973, OPA 2.4.0/045-05.

⁶Peter Antman, ”Vägen till systemskitet” i *Köp och sälj - var god svälj?* red. Rolf Å Gustafsson (1994), 24f.

⁷Anförande vid Svenska Metallindustriarbetareförbundets kongress 11/6 1981, OPA 2.4./096-01, även i *En levande vilja* (1987).

⁸Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 13/8 1981, OPA 2.4.0/096-05.

8.1 VÄLFÄRD EFTER BEHOV

När Tage Erlander och Olof Palme under 1950-talet formulerade motiven för en vidare utbyggnad av offentliga sektorn ägnade de sig främst åt frågan vilken sektor som skulle ha kraft att mobilisera de resurser som motsvarade medborgarnas önskemål i välståndets samhälle. Enligt Erlander och Palme riktade sig medborgarnas önskningar allt mer mot sådant som *enbart* samhället, de gemensamma organen, kunde mobilisera resurser till.

Det går mycket väl att tänka sig denna argumentation som en ideologisk överbyggnad eller täckmantel för andra motiv som man inte trodde skulle appellera lika mycket. Inbyggt i argumentationen ligger framför allt att det är människornas behov och inte deras köpkraft på marknaden som ska avgöra om de får tillgång till välfärdstjänsterna. Men genom att formulera motiven bakom offentliga sektorns expansion i deterministiska termer som något bara de offentliga organen kunde ta på sig kom en dimension att saknas. Några *ideologiska* motiv till varför vissa tjänster *bör* produceras i offentlig regi och inte på en marknad behövdes inte då. Det blev ett allt större problem ju mer offentliga sektorn växte och ju hårdare attackerna från moderaterna blev. Olof Palme tvingades tänka igenom skälen bakom offentliga sektorn på nytt.

8.2 VÄRN MOT MARKNADSKRAFTER

Det är tydligt att han gör det redan i början av 1970-talet. I riksdagens remissdebatt hösten 1973 lanserar moderatledaren Gösta Bohman begreppet den ”nya individualismen”. Palme reagerar omedelbart. ”Vad finns det för konkret innehåll i detta? För att hitta svaret på den frågan får man gå till moderaternas motion, där de säger att den offentliga sektorn inte får byggas ut, för man skall bekämpa den nya otryggheten och befrämja den nya individualismen genom att inte bygga ut den offentliga sektorn.”⁹

Vintern 1974 utvecklar Palme detta vidare. För vad innebär det om inte offentliga sektorn byggs ut? Palme menade ju att de nya jobben nästan uteslutande skulle komma i tjänstesektorn. I sitt svar på denna fråga orienterar han sig delvis bort från de tidigare argumenten:

”Vi skall ha klart för oss att om tjänstesektorn ökar och det blir en privat tjänsteproduktion som fungerar på den fria marknadens villkor då kommer vi att få ett helt annorlunda samhälle. Då kommer marknadskrafterna att styra, alltså den som har råd kan skaffa en hemsammarit, köpa färdtjänster, få del av kulturen, låta barnen gå i förskola, i fritidshem, ty tjänster blir alltid dyrare än varor och då kommer en del av människorna att permanent ställas utanför arbetslivet, och de får aldrig tillgång till de tjänster som produceras.”

Svaret på den ideologiska utmaningen från höger *och* strukturförändringarna i ekonomin leder Palme djupare in i motiven för en offentlig sektor som *värn mot marknadskrafterna*. ”Det är”, säger Palme, ”ett fundamentalt ideologiskt ställningstagande som vi kommer att ta.”¹⁰ Ty över allt där barnomsorg, sjukvård, åldringsvård och skolor lämnats över till de fria marknadskrafterna har vi fått ”ett samhälle präglad av otrygghet och klasskillnader, av kommersialism och otillfredsställda behov”.¹¹

Olof Palme hämtar här kraft djupt ur sina idépolitiska grundformuleringar. Marknaden kan vara bra till mycket, men dessa ”sätt att fördela makt, pengar, förnödenheter och pres-

⁹Anförande i riksdagens remissdebatt 7/11 1973, OPA 2.4.0/053.

¹⁰Anförande vid SSU:s folkrörelsekonferens i Södertälje 27/1 1974, OPA 2.4.0/054.

¹¹Avslutningsanförande på SAP:s 26:e kongress 5/10 1975, OPA 2.4.0/069.

tige ger icke ett resultat som vi kan uppleva som rättvist.”¹² Varför är det inte rättvist? Jo, därför att om enbart marknaden fördelning gällde skulle människor ha olika möjligheter att förverkliga sina livsprojekt. Därmed är människovärdet - alla människors *lika* värde - satt ur spel. Och mot marknads sätt att fördela står enbart en sak: demokratin; ”privatiseringskraven stämmer väl med den nyliberala grundtanken att man måste begränsa politikens - dvs demokratis verkningskrets för att i stället öka marknads; eller annorlunda uttryckt, man vill begränsa den fördelning av resurser som sker genom beslut enligt principen en man - en röst till förmån för en fördelning i enlighet med ekonomisk styrka.”¹³

Därmed utmanar man den frihet många människor fått genom att gå samman i demokratis tecken. ”Genom den samhällsliga sektorn görs människor oberoende av ekonomiska intressen de inte själva kan kontrollera, ingen annan än de själva har makt över det samhälle de lever i och som formar förutsättningen för deras liv.”¹⁴ Men bara för att man försvarar den offentliga sektorn betyder det inte att allt är bra.

”Jag påstår inte att vi inom dagens offentliga sektorn alltid lyckas leva upp till de mål om jämlikhet och rättvisa, ansvar och respekt för andra [...] Men det avgörande är att det samhällsliga systemet ger oss möjligheten att nå dessa mål, medan de i ett privatstyrt system aldrig kan förverkligas.”¹⁵

Ska människovärdet stå i centrum kan inte ekonomisk styrka och lönsamhetsbedömningar styra fördelningen. ”För mig är det en självklarhet att grundläggande sociala nyttigheter - som t. ex. sjukvård och utbildning - skall ställas till förfogande på lika villkor för alla medborgare, i enlighet med deras egna behov men oberoende av deras inkomst och bosättningsort.”¹⁶

När Palme fördjupar sina argument för offentliga sektorn erkänner han nu att marknaden kan producera exempelvis sjukvård och utbildning. Därmed tvingas han för det första analysera vad som egentligen händer på marknaden, hur dess mekanismer fungerar, och för det andra föra fram de moraliska argumenten för den generella välfärden. Ur svaren på de frågorna växer en detaljerad och djup analys fram av varför marknaden är oduglig till att fördela välfärdstjänster.

”Varför”, frågar Palme retoriskt ”har då marknadskrafterna inte klarat av det här förut? Vi har haft brist på åldringsvård och skola och sjukvård länge. Varför väntade då marknads profeter med sina predikningar till dess samhället var moderniserat och utbyggt, skolan utbyggd, trygghetsreformerna genomförda? Alla dessa uppgifter fanns hela tiden. Men det var först när folkflertalet i kraft av sin ställning som den politiska demokratin gav, genomförde välfärdspolitiken som de tankar uppstod att dessa uppgifter inte ska lösas på medborgarnas villkor, utan på marknads.”¹⁷

Budskapet är dubbelbottnat och dubbeltydigt. Å ena sida antyder han att marknadskrafterna inte över huvud taget kan klara av dessa uppgifter, då skulle de ju tagit sig an dem tidigare, å andra sida tycks han mena att marknaden vill ta över först nu när resurserna är mobiliserade, när de inte behöver stå för de tunga investeringarna, de vill plocka åt sig de lönsamma delarna.

¹²Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 13/8 1981, OPA 2.4.0/096-05.

¹³Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 14/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

¹⁴”Lika villkor för kvinnor och män - en fråga om demokrati”, anförande vid arbetsmarknadsdepartementets information om jämställdhetsarbetet inför FN:s kvinnokonferens, 14/3 1985, OPA 2.4.0/112-11.

¹⁵Olof Palme, ”Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

¹⁶Olof Palme, ”Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

¹⁷Inledningsanförande vid SAP:s 29:e ordinarie kongress 15/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

Det är menar Palme ingen slump att privatiseringskraven börjar drivas. Det finns gott om pengar i företagen och samtidigt börjar industrins andel av totalproduktionen att stagnera och tjänstesektorn expanderar. ”Det rör sig helt enkelt om jakt efter nya lönsamma marknader för privat investeringskapital.”¹⁸ Det privata näringslivet har ”plötsligt insett att de sociala tjänsterna erbjuder en synnerligen lönande marknad - som man inte längre vill vara utstängd från.”¹⁹ Eftersom det är ”förhoppningen om egna vinster som styr [...] kan man snabbt dra slutsatsen att privata etableringar bara skulle komma till stånd i de fall där de gav viss avkastning på det insatta kapitalet. Vilket betyder att en stor del av de nyttigheter som den offentliga sektorn i dag tillhandahåller inte alls skulle komma att produceras. [...] Många människor skulle därför finna att de i ett privat system varken skulle få bättre service eller större valfrihet, utan tvärtom sämre service och ingen valfrihet alls.”²⁰

På statsanställdas förbunds kongress hösten 1985 gör han en glasklar analys av marknaden. ”Alla de som nu talar så lyriskt om alla de fördelar i form av påstådd mångfald, prispress och valfrihet som skulle följa av att man lät ‘marknadskrafterna’ få ett större spelrum inom den offentliga sektorns verksamhetsområde, borde kanske höja näsan över läroböckernas teoretiska modeller av marknaden till ett studium av hur marknadskrafterna faktiskt fungerar på de sektorer de i dag styr.” Då torde det nämligen stå klart att marknaden inte tillfredsställer människors behov så effektivt som förespråkarna påstår, den uppfyller bara behov som är lönsamma.

”Lönsamhet kan skapas av två sorters efterfrågan. Dels massmarknader, där det finns en så stor grupp konsumenter efterfrågar samma typ av varor att själva volymen skapar lönsamhet. Dels den exklusiva marknaden, där en liten men mycket köpstark grupp konsumenter efterfrågar en viss specialvara. Men alla de konsumenter som inte är tillräckligt många för att bilda någon massmarknad och inte tillräckligt köpstarka för att skapa någon exklusivitet, få finna sig i att marknaden inte intresserar sig för deras önsknings, hur viktiga behov det än handlar om för den enskilde. Och detta är ju den enkla, grundläggande anledningen till att arbetarrörelsen byggt upp en stark offentlig sektor: det finns behov både samhälleliga och enskilda, som är så viktiga att de inte kan överlåtas på ‘marknadskrafterna’ - därför att marknadskrafterna inte kan tillgodose dem annat än mycket ofullständigt. Och det är samma enkla, grundläggande skäl som gör att vi säger nej till att föra över delar av dagens offentliga sektor i privat, vinstbaserad regi.”²¹

Vinstintresset är, menar Palme, ”odugligt som fördelningsmekanism när det gäller sociala tjänster”.²²

Jag är lite extra utförlig här. Det är rimligt, ty Olof Palme analys är lika giltig i dag som den var för 10 år sedan. Och längre tillbaka ändå. 1985 tyckte Palme att det kändes ”litet märkligt att behöva stå och säga detta, i år”.²³ Det var så självklart. Nu är denna uppfattning långt mer utmanad än den var när Olof Palme levde.

I själva verket är han mycket tydlig på denna punkt. Produktionen av välfärdstjänster måste ske *inom* det *offentliga*.

¹⁸Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 14/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

¹⁹Anförande vid SSU:s skolkubbskonferens i Stockholm 24/2 1985, OPA 2.4.0/112-07.

²⁰Olof Palme, ”Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn” i *Förmelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

²¹Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 14/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

²²Anförande vid SSU:s skolkubbskonferens i Stockholm 24/2 1985, OPA 2.4.0/112-07.

²³Anförande vid Handikappförbundens Centralkommittés kongress 1/6 1985, OPA 2.4.0/114-07, även delar i ”Frihet och jämlikhet” i *En levande vilja* (1987).

”Behoven av vård och omsorg kan bara mötas genom en organisation som tar sin utgångspunkt i just behoven, inte i lönsamheten, en organisation som kontrolleras av medborgarna, inte av vinstintresset....dvs bara genom en stark, samhällelig sektor” därför att den ger människorna möjlighet att påverka den enbart i kraft av att de är medborgare. Oberoende av vilka ekonomiska resurser de besitter!”²⁴

Det finns, som vi såg ovan, dock en dubbeltydighet i Palmes analys. Å ena sidan kan inte marknaden producera tillräckligt mycket välfärdstjänster, å andra sidan kan den producera en del. Hur ska vi tolka detta? Det går ju, utifrån Palmes ovanstående analyser, att tänka sig en sorts kompromisslösning. Det som kan bedrivas på marknaden bör bedrivas där, medan välfärdsstaten via offentliga sektorn ser till att de som inte får sina behov tillgodosedda på marknaden också har någon stans att vända sig.

Palme avfärdade klart och tydligt det alternativet: ”Jag ser inte något skäl i att sälja bort det som vi gemensamt har byggt upp och som vi med stora ansträngningar har skapat.”²⁵ Hållningen vilar alldeles uppenbart på mer än en analys av hur marknaden fungerar. Den vilar på ett moralisk beslut. Det behövs fler goda skäl. Något Palme också utvecklade. Han kom därmed att tala för en generell välfärdsmo­dell med argument som först i dag blivit allmänt spridda.

8.3 DEN GENERELLA VÄLFÄRDEN

Palme var ju själv sedan tidigare en varm förespråkare för satsningar på de utsatta. På femtiotalet hade han och Linbäck deklarerat att det var viktigare att satsa på utsatta minoriteter än att bygga ut de generella systemen. 1970 summerar han sextiotalet på följande sätt: ”Vi har valt linje - under hela senare delen av 1960-talet - att bygga ut stödet framför allt till de sämst ställda barnfamiljerna. Om vi skulle ha slagit ur hela den stora satsningen på bostadsstöd, moderskapsförsäkring, bidragsförskott och barnpensioner, på alla barnfamiljer skulle det ha gett en extra tillsats av 200 kr. på barnbidragen. I stället har låginkomsttagarna fått mångdubbelt mer.”²⁶

Inför attacken från höger och kraven på privatisering av offentliga sektorn och ökad andel selektiv, behovsprövad välfärdspolitik förändrades dock Palmes argument. Det är emellertid först en bit in på 1980-talet som Palme utvecklar dem.

Vad skulle hända om man verkligen privatiserade de delar av offentliga sektorn som de betalningsstarka använder? Hela idén om en samhällssolidaritet skulle smulas sönder menar Palme.

För det första skulle välfärdens ekonomi undermineras eftersom betalningsviljan kommer minska. ”Med en sådan politik skulle vi få en överklass som efterfrågade en utvidgad marknadsekonomisk service och som samtidigt krävde en minskning av sådan offentlig service som de inte själva hade någon nytta av.”²⁷ Offentliga sektorn kan därför inte enbart fungera som ett skydds­nät. ”En samhällssektor som bara omfattar ‘de svagaste’ kommer hela tiden att dras med finansieringsproblem, som gör att de tjänster den kan erbjuda blir av sämre kvalitet, trots att deras klienter egentligen har de största behoven.”²⁸ Erfarenheter från andra länder visar, menar han, att en selektiv behovsprövad välfärdspolitik ”ofta leder

²⁴Anförande vid Handikappförbundens Centralkommittés kongress 1/6 1985, OPA 2.4.0/114-07, även delar i ”Frihet och jämlikhet” i *En levande vilja* (1987).

²⁵Inledningsanförande vid SAP:s 29:e ordinarie kongress 15/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

²⁶”Skatter och jämlikhet”, Smedjebacken 15/3 1970, OPA 2.4.0/019-07.

²⁷Anförande vid DHR:s 60-årsjubileum i Eskilstuna 28/5 1983, OPA 2.4.0/104-13.

²⁸Olof Palme, ”Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

till en kraftig urholkning av samhällstjänsternas kvalitet...Det är först när alla har glädje av samhällets tjänster, som alla också har intresse av att dessa tjänster håller god kvalitet".²⁹

För det andra kommer normerna förändras i samhället. "Det privata system som många nu pläderar för handlar ytterst om att människor skall slippa betala för några andra sociala behov än sina egna."³⁰ I det fina harvardtalet 1984 säger han:

"if society's efforts are focused only on its weakest members through selective social policies largely based on 'means-tests', taxpayers come to think in terms of 'we' and 'they'. 'We' - the better-off wage earners and the middle class - have to pay to the state, but get nothing in return. The ground is thus prepared for the disintegration of social solidarity".³¹

Till slut är det "ytterst ett moraliskt ställningstagande [...] Det handlar om respekt för enskilda människors värde och värdighet". Demokratin bygger på allas deltagande och lika värde. De grundläggande resurser människor behöver för att förverkliga sina livsprojekt måste därför fördelas enligt samma principer. "Det är något man skall ha rättighet till enbart i kraft av sitt mänskliga värde, sin individuella egenart."³²

Men bara för att välfärden ska vara generell och i form av en rättighet betyder det inte att alla ska få exakt lika mycket. För att få människovärdet tillbaka krävs det olika mycket och olika utformade resurser; "alla ska få så mycket, som han eller hon med hänsyn till de egna särskilda förutsättningarna behöver för att själv kunna skapa sig ett gott liv."³³

"The point I am trying to make is that the weak members of society are best protected not by being given special treatment but by being included in programs that extend to all members of society."³⁴

För att kunna leva upp till dessa mål måste det finnas en samhällelig organisation som levererar tjänsten. Samhället måste leva efter kodexen om alla människors lika värde.

"Det skall tillkomma människorna som en rättighet. Det skall utformas av dem själva, genom organ de själva kontrollerar och i den löpande verksamhet de deltar i. Därför är en stark offentlig sektor, nu likväl som i framtiden, det enda möjliga svaret på dessa behov."³⁵

Olof Palme var därmed ingen benhård motståndare mot förändring inom offentliga sektorn, särskilt de sista åren antydde han en öppnare attityd. Den 11 februari 1986 deklarerar han så på SKTF:s kongress att nu "har vi samlat ihop de resurser som behövs; nu gäller det att se till att vi förvaltar det väl. Nu skall vi skärskåda det vi åstadkommit, rätta till brister, förbättra och bygga vidare där det är mest angeläget. Det ger oss också en möjlighet

²⁹Anförande vid Handikappförbundens Centralkommittés kongress 1/6 1985, OPA 2.4.0/114-07, även delar i "Frihet och jämlikhet" i *En levande vilja* (1987).

³⁰Olof Palme, "Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn" i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

³¹Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/41984.

³²Olof Palme, "Välfärdspolitiken och den offentliga sektorn" i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

³³Anförande vid Handikappförbundens Centralkommittés kongress 1/6 1985, OPA 2.4.0/114-07, även delar i "Frihet och jämlikhet" i *En levande vilja* (1987).

³⁴Anförande vid kommunaltjänstemannakartellens kongress 21/5 1985, OPA 2.4.0/114-03.

³⁵Anförande vid SKTF:s jubileumskonferens 11/2 1986, OPA 2.4.0/117-04, även i *En levande vilja* (1987).

att börja tänka i lite annorlunda banor. Att pröva nya sätt att, med den offentliga sektorns hjälp, tillfredsställa olika behov, att öka valfriheten och inflytandet.”³⁶

Här, likväl som något år innan, finner man en ny typ av formuleringar, som inte funnits förut. Resonemang som senare bärs fram och fördjupas av högerfalangen inom partiet.

För det första menar Palme att valfriheten inom offentliga sektorn ska öka; och han tänker sig att det ska ske genom dels ökad valmöjlighet mellan offentliga sektorns verksamheter och även vissa kooperativa och ideellt drivna verksamheter.

Före det andra ska offentliga sektorns avbyråkratiseras. ”I takt med att samhället förändras, blir också människornas önskemål och behov annorlunda. Det måste den offentliga sektorns kunna anpassa sig till.”³⁷ Därför, menar han, är detaljreglering och lagar inte alltid bästa sättet att styra en verksamhet. Det måste ”finnas möjlighet till lokal anpassning och lokala variationer.”³⁸

För det tredje måste offentliga sektorns effektiviseras. Vi måste, säger Palme, lära oss göra mer med de resurser vi har genom att förflytta dem till rätt ställe.

Är därmed hela ovanstående redovisning av Olof Palmes ideologiska strid för offentliga sektorn missvisande? Gick han i själva verket i spetsen för de som så småningom också inom socialdemokratin öppnade upp för mera marknad inom offentliga sektorn - där man i 1991 års budgetproposition menar att den offentliga sektorn måste ”*utsättas* för mer marknadsliknande lösningar”.³⁹

Jag tror inte det. Den stora frågan för Olof Palme under 1980-talet är - utan tvivel - hur och med vilka argument den generella offentliga sektorn kan försvaras och motiveras. Hans öppningar för förnyelse inom offentliga sektorn är mer av en underström med rötter i 1970-talets byråkratikritik.

För Olof Palme är alltid jämlikheten ett trumfkort. Vi kan experimentera med offentliga sektorn, mjuka upp den, avreglera med mera. Men det får inte hota jämlikheten. Problemet är att när Palme försvann så försvann också mycket av vakthållningen kring frågan om jämlikhet.

En statsvetare har kommenterat den gradvisa förskjutning som ägde rum i den socialdemokratiska välfärdspolitikens princip om likabehandling *ställdes mot den kommunala självstyrningens och frihetens ideal.*⁴⁰ Civilminister Bo Holmberg skriver i ett dokument under Palmes regeringstid: ”[U]tformningen av det statliga regelsystemet får [...] inte bli sådan att önskan att skapa rättvisa och likformighet skymmer målet att hos medborgarna skapa delaktighet och medansvar för samarbete”.⁴¹ Jämlikheten får inte så i vägen för lokala variationer.

Så uttryckte sig inte Palme. Det statliga regelsystemet behövs säkert ses över, menade han, men lade till: det ”ändrar inte min uppfattning att ‘regleringar’ behövs”. Regleringarna ”har sitt ursprung i någon form av skyddsintresse [...] Gemensamt för dem alla är att de syftar till att skydda enskilda individer, ensamma eller i grupp, från att exploateras av ekonomiska intressen som är starkare än de själva. [...] Medborgare i likartade situationer skall få likartad behandling av samhället, och människor skall ha likvärdig social service oberoende av va i landet de bor. [...] Allt detta kräver någon form av central normering. [...] Det är alltså inte regeringens avsikt att så att säga sälja ut de krav på rättvisa

³⁶Anförande vid SKTF:s jubileumskonferens 11/2 1986, OPA 2.4.0/117-04, även i *En levande vilja* (1987).

³⁷Olof Palme, ”Välfärdspolitikens och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

³⁸Prop. 1990/91:100, bil. 2.

³⁹Anders Mellbourn, *Bortom det starka samhället* (Stockholm, 1986), 50.

⁴⁰Regeringens skrivelse 1984/85: 202, 5f.

⁴¹Olof Palme, ”Välfärdspolitikens och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

och likvärdighet, och de krav att skydda svaga grupper, som ligger bakom den centrala normeringen inom välfärdspolitikens ram.”⁴²

”Att det finns en faktisk ojämlikhet i människors resurser att påverka politiker och myndigheter är något vi inte får blunda för. Som företrädare för arbetarrörelsen måste vi alltid vara mycket vaksamma på att de röstsvagare grupperna inte åsidosätts till förmån för andra, mer välartikulerade.” Palme menade förvisso att detta inte var något argument mot variation och mångfald ”i sig” eftersom större variation faktiskt också skulle kunna innebära ett större steg mot jämlikhet - ”att ge dessa olika människor samma rätt till de samhällstjänster som svarar mot deras behov”.⁴³ Jämlikheten är målet, och allt som motverkar detta måste avvisas. Det blir väldigt tydligt om man betraktar hur Palme tänkte sig att valfriheten skulle utformas.

Hos Olof Palme finns inga argument ens antydda för entreprenader, köp och sälj eller beställare-utförare, som socialdemokratin senare skulle börja laborera med. ”Själv är jag stark motståndare till att flytta ut sociala verksamheter, som t.ex. barnomsorg, till privata entreprenörer.”⁴⁴ Han kunde däremot tänka sig att olika ideella verksamheter kunde få driva offentliga tjänster - men enbart därför att de *inte* drevs av vinstsyfte.

I själva verket avvisar Olof Palme varje form av marknadsmekanism för att fördela resurser och tillgång till välfärdstjänsterna både inom och utom offentliga sektorn. Det är tydligt när han förklarar fördelen med valfrihet ur resursfördelningssynpunkt. Skulle det visa sig att någon skola eller vårdcentral blir bortvald ”är det en snabb och tydlig signal till de politiskt ansvariga att något är på tok och att åtgärder bör sättas in för att *rätta* till detta.”⁴⁵

Palme menade således att valfriheten kunde fungera som en indikator på var offentliga sektorn inte levde upp till sin grunddevis ”endast det bästa är gott till folket” så att man skulle kunna sätta in resurserna där. Den filosofi som låg bakom tanken på att ”utsätta” offentliga sektorn för marknadskrafterna och senare den borgerliga regeringens valfrihetsrevolution var en helt annan. När medborgarna förvandlas till kunder och väljer välfärdstjänster kommer det vara en signal vilka tjänster de efterfrågar och resurserna skall styras dit. Vinstintresset hos de enskilda utförarna - både inom och utom offentliga sektorn - skall således användas som fördelningsprincip.

I ett sådant system gäller inte längre Palmes argument att det går bra med valfrihet inom den offentliga sektorn och med ideella alternativ. Palme skulle således tvingats överge hela sin moderna argumentation för offentliga sektorn för att kunna ställa upp på en sådan förändring av välfärdsstaten. Jag finner det föga troligt.

8.4 ARBETE - EN MÄNSKLIG RÄTTIGHET

Också när det gällde arbetslösheten valde Palme konfrontation och avfärdade ståndpunkten att marknadskrafterna allena skulle kunna lösa problemet. Också här kom han att fördjupa sina idépolitiska ställningstaganden under 1980-talet.

Kravet på och kampen för full sysselsättningen löper som en röd tråd genom hela Olof Palmes politiska liv. 1970 säger han att ”[o]m man på kortast möjliga sätt skulle försöka sammanfatta socialdemokratins strävanden under några årtionden skulle det säkert vara

⁴²Anförande vid Statsanställdas förbunds kongress 14/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

⁴³Olof Palme, ”Välfärdspolitik och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

⁴⁴Olof Palme, ”Välfärdspolitik och den offentliga sektorn” i *Förnyelse-förändring i offentlig sektor - tal vid verksledningskonferensen i Malmö 23-24 januari 1985* (1985).

⁴⁵”Full sysselsättning” 9/8 1970, OPA 2.4.0/022.

kampen för full sysselsättning.”⁴⁶ Med samma ord kan man karaktärisera Palmes politiska gärning.

Ofta stod andra saker i fokus inte minst konsekvenserna av den fulla sysselsättningen för välfärdspolitikens inriktning: satsningen på offentliga sektorn under 1950-talet, arbetslivsreformerna på 1970-talet. Men under allt detta låg den fulla sysselsättningen som grundbult. Utan den ingenting annat.

”Om någon frågar mig: ‘vad är det starka samhället’, då vill jag svara: ‘Det är i hög grad det samhälle, som genom konjunkturväxlingar, valutakriser, strukturomvändningar och rationaliseringar förmår gripa in och värna människors rätt till arbete och försörjning.”⁴⁷ Det är, säger han, ”framför allt sysselsättning som är jämlikhetsskapande”.⁴⁸ Med andra ord: Olof Palmes idépolitiska sammanknytning av frihet, jämlikhet och broderskap kan enbart förverkligas om full sysselsättning råder.

Under 1960-talet framstod arbetslösheten knappast som det stora problemet. Snarast tvärtom: på sextioalet är den stora frågan bristen på arbetskraft. Situationen skulle snart förändras.

Redan 1960 såg han dock i USA:s politik ett avskräckande exempel, ett exempel som lodade avgrunden i den framtid som skulle komma, där man ”i den balanserade budgetens och det fria näringslivets och prisstabilitetens namn, låtit en arbetslöshet bestå som en svensk socialdemokrati aldrig skulle acceptera”.⁴⁹ Arbetslösheten i USA var då lägre än den är i Sverige nu, en arbetslöshet som den socialdemokratiska regeringen beräknar bestå seklet ut.

Men det är under 1970-talet hotet mot den fulla sysselsättningen blir allt klarare för Palme. Det handlade om strukturförändringarna, kapitalismens kris - och inte minst högervågen och den politiska nedprioriteringen av kampen mot arbetslösheten. Frågan sysselsatte Palme fram till hans död och hans slutsatser tillhör bland de mest aktuella i arvet efter Palme.

De är aktuella därför att de för det första innehåller en genomarbetad syn på varför arbetslöshet alltid måste bekämpas, en syn med rötter i hans övergripande idépolitik, och för det andra innehåller en rad viktiga ställningstaganden till vad som krävs för att full sysselsättning ska kunna upprätthållas.

Hans mest genomarbetade tal om motiven bakom kampen för full sysselsättning höll han så sent som våren 1984. Kanske spelar det in att han höll talet inför en amerikansk publik; ett USA som han ju redan 1960 hade pekat ut som landet där man inte brydde sig om de arbetslösa. I Sverige var motiven bakom kraven på full sysselsättning så mycket mer självklara; så självklara att han ofta kunde ta dem som en utsagd förutsättning när han argumenterade för medlen att hålla sysselsättningen uppe.

På Harvard university höll Palme däremot ett brinnande försvarstal för sysselsättningen.

Arbetslöshet är, säger Palme, ett ”fruktansvärt slöseri”. Över allt i världen står stora delar av samhällenas kapacitet att producera outnyttjad. ”Det beror sannerligen inte på att alla mänskliga behov är tillfredsställda. Tvärtom. I många delar av världen kan inte ens människornas mest grundläggande behov tillfredsställas. I alla samhällen finns det stora, otillfredsställda behov.” Arbetslöshet innebär, med andra ord, att människor förnekas den välfärd och det välstånd som skulle kunna vara möjligt att uppnå.

Arbetslöshet innebär, säger han också, ”mänskligt lidande”. Med ökad arbetslöshet följer ökade dödstal, försämrat hälsotillstånd, fler självmord, fler upplösta familjer, ökad

⁴⁶”Full sysselsättning” 9/8 1970, OPA 2.4.0/022.

⁴⁷Tal av statsminister Olof Palme vid Sveriges Socialdemokratiska kvinnoförbunds 13:e kongress 5/9 1972, OPA 2.4.0/040b.

⁴⁸”Radikal förnyelse”, *Tiden* nr 7 1960, omtryck i *Politik är att vilja* (1968).

⁴⁹Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/41984.

brottslighet, ökad användning av droger och ökad prostitution. Det är inte så konstigt. ”Arbete - att ha ett jobb - är en ytterst väsentlig del av människornas sociala tillvaro. Fråga vem som helst vem de är, och de svarar genom att tala om sitt namn och sitt yrke. [...] Arbete är nära förknippat med värden som självförtroende, mänsklig värdighet och livets mening.” När man ställs utanför möjligheten till arbete så undergrävs också ens mänskliga värdighet - människovärdet förtrampas.

Därför, menar Palme vidare, utgör arbetslösheten ”ett hot mot vår typ av öppen demokrati. En sådan demokrati kan inte i långa loppet överleva i länder med en ständigt hög arbetslöshet. Arbetslösheten undergräver hela den samhällsuppbyggnad [fabric of society] på vilken demokratin måste byggas.” Allra allvarligast enligt Palme var ungdomsarbetslösheten. ”Deras bidrag för att lösa den ekonomiska krisen är att vara arbetslös. Detta gör att unga människor förlorar sin framtidstro och sitt självförtroende. Det skapar bitterhet och förtvivlan. De unga förlorar tilltron till samhället och dess demokratiska institutioner.”

Här finns ett memento för vår tid. Palme lägger till: ”Allt jag har sagt hittills kan låta som självklarheter, på gränsen till banaliteter. Men problemet är att denna sorts självklarheter inte längre uttrycks så ofta. Och de måste upprepas, för att inte bli bortglömda.”⁵⁰

Arbetslösheten är således det största moderna hotet mot Olof Palmes vision om frihet, jämlikhet och broderskap. Den är det därför att den ställer den enskilda människan utanför samhället och det välstånd som skapas där, därmed undermineras den enskilda människans resurser och förmåga att förverkliga sitt livsprojekt. Arbetslösheten slår direkt mot individen. Men den slår också mot själva möjligheten att arbeta för ett bättre samhälle.

När allt fler ställs utanför kommer tron på demokratin att undermineras därför att skillnaden mellan demokratins ideal och verkligheten blir för stora. Och om demokratin undermineras försvinner också själva motmakten, den enda möjliga vägen att förverkliga frihet och jämlikhet. Ty utan demokratin har människorna ingenting att sätta emot marknaden. Själva framtidstron förtvinar.

Arbetslösheten förvrider maktförhållandena i samhället i negativ riktning. ”Politiskt medförde full sysselsättning en maktförskjutning mellan samhällsklasserna. Arbetarklassens ställning blev starkare. Fackföreningarnas förhandlingsposition stärktes. Individen kände att han hade samhället bakom.”⁵¹ Med stor arbetslöshet går utvecklingen åt andra hållet.

Men inte bara maktförhållandet på arbetsmarknaden förskjuts. Också den välfärd som medborgarna tillkämpat sig via demokratin hotas. I harvardtalet refererar Olof Palme Bruno Kreiskys dystra framtidsscenario: När arbetslösheten inte försvinner ens i en kommande högkonjunktur kommer man att säga, att vi inte alls har med någon kris att göra. Och när arbetslöshetens kostnader stiger, ”då kommer också attackerna mot välfärdssamhället”.

Det är, för Palme, en fullständigt oacceptabel utveckling. Hur oacceptabelt framgår av ett annat föredrag han höll inför engelskspråkig publik 1977: ”As long as there is mass unemployment, it is doubtful whether one can effectively talk about free societies.”⁵²

Eftersom arbete, av ovanstående skäl, måste betraktas som en medborgerlig rättighet är den fulla sysselsättningen inte något man kan lämna till marknadskrafterna allena att hantera. På den punkten var han väldigt tydlig.

För att ”tillgodose människors frihetskrav och trygghetskrav” måste man, deklarerade han klart och tydligt 1970, ”med demokratisk politisk handling medvetet ingripa i mark-

⁵⁰Anförande inför Nordiska arbetarkongressen 15/6 1973, OPA 2.4.0/049.

⁵¹Olof Palme, ”Social Justice and Individual Freedom”, Lectures In International Law 1/11 1977 (1977), OPA 2.2/004.

⁵²”Inför valet”, Broderskapsförbundets kongress 5/8 1970, OPA 2.4.0/022.

nadsekonomin.”⁵³ Sysselsättningen var inget undantag. ”Vi har aldrig litat till att marknadskrafternas fria spel skulle lösa sysselsättningsproblematiken.”⁵⁴ Det är en ståndpunkt, vilket torde ha framgått tillräckligt tydligt redan, som låg nära Palmes syn på marknaden. Den kan fördela varor och vissa tjänster hyfsat effektivt, men så fort det handlar om människors kontroll över sin tillvaro så duger marknaden inte. Kanske i grund och botten därför att det inte finns någon fundamental självreglerande mekanism som gör att människors behov och det marknaden producerar sammanfaller. ”We know that there are no self-healing forces capable of fulfilling the deep human needs now threatened by sustained unemployment and high inflation.”⁵⁵

Hans hårda uppslutning runt full sysselsättning, hans öppenhet eller snarare bestämda åsikt att marknad och kapitalism inte löser sysselsättningen och hans vida internationella utblick fick honom redan i början av 1970-talet att se och varna för vad som nu tycktes växa fram på bred front: arbetslösheten.

Som vi redan sett menade han i början av sjuttioalet att den tekniska utvecklingen höll på att leda fram till en situation där jobben försvann snabbare än de skapades nya. Där såg han en lösning i offentliga sektorns tillväxt.

Men han uppfattade också tidigt de nyliberala framstötarna, där arbetslösheten allt mer började se ses som ett medel i den ekonomiska politiken. På partikongressen 1975 inskräper han: ”Det ska vi säga här i landet och det ska vi säga internationellt. Vi ska försöka slå sönder detta vanemässiga mummel som sprider sig i internationella kretsar om arbetslösheten som ett nödvändigt och bestående ont.”⁵⁶ 1977 kommenterar han en analys av OECD som menar att kampen mot inflationen måste sättas i förgrunden under 1980-talet. Det kommer, menar Palme, leda till ”a lasting unemployment for the rest of this decade”.⁵⁷ På hösten samma år riktar han en uppmaning till de industrialiserade ländernas regeringar att de nu måste ”realize the urgent seriousness of the situation and direct their effort toward full employment.”⁵⁸ En månad senare uttrycker han sin oro för den resignation som börjar breda ut sig.

”We hear that we can not combine a successful fight against inflation with a successful fight for full employment. And we hear that it does not matter to much if a certain proportion of the population is unemployed, provided their incomes are maintained at a level close to normal by income benefits. Is is sometimes cynically said that inflation is the serious problem because almost everyone suffers from inflation, while unemployment hits only a propotion of the population.”⁵⁹

Hans tal till partikongressen 1978 skär som en skalpell genom den europeiska skulden när han blickade in i den framtid han fasade för:

”Det som oroar mig mest är det kapitalistiska samhällets och det moderna industrisamhällets till synes obönhörliga utslagningsmekanismer. År efter år går det 15-20 miljoner människor arbetslösa i industriländerna. Nu kan man

⁵³Anförande i remissdebatten 3/11 1971, OPA 2.4.0/033.

⁵⁴Speech by Olof Palme at the symposion on the European Social Charter and Social Policy Today 9/12 1977, OPA 2.4.0/082.

⁵⁵Föredragning om reviderat förslag till partiprogram på SAP:s 26:e kongress 28/9 1975.

⁵⁶Anförande inför European Employment Congress 2/4 1977, draft, OPA 2.4.0/078.

⁵⁷Olof Palme, ”Social Justice and Individual Freedom”, Lectures In International Law 1/11 1977 (1977), OPA 2.2/004.

⁵⁸Speech by Olof Palme at the symposion on the European Social Charter and Social Policy Today 9/12 1977, OPA 2.4.0/082.

⁵⁹Anförande vid SAP:s partikongress 29/9 1978, även i *En levande vilja* (1987).

läsa i allt fler uttalanden av industriledare och professorer som med en blandning av förvåning och kanske lite förtjusning säger: Det blev ingen revolution, det blev ingen revolt. Ty de behöver icke svälta. Vi ser till att de får understöd. Så kan det vara rätt fördelaktigt för återhållsamheten i lönekraven och för produktiviteten i näringslivet att en viss andel av den arbetsföra befolkningen står utanför. Genom naturligt urval blir det väl det lågproduktiva, de minst lönsamma som hamnar där. Vårt samvete är rent. Ty de svälter ju inte. Detta är egentligen en mardröm.”

När Ronald Reagan och Margaret Thatcher tillträdde sina ämbeten 1979, när nyliberalismen inte bara svepte över den övriga världen utan fick sina talföra proselyter även i Sverige hade Palme redan sett vad som var på gång och tagit ställning. På partikongressen 1978 gav han klart besked:

”Det strider mot grundläggande principer för den demokratiska socialismen. Vi anser att varje människa skall ges rätt och möjlighet att delta i produktionen, i det gemensamma arbetet för en bättre vardag och en bättre framtid. Vi kan vidare aldrig acceptera att enskilda människor skall betraktas som utstötta och fördömda. Det ögonblick man sviktar i denna princip börjar socialismen att förvittra som humanistisk idé och som drivkraft för klassamhällets avskaffande. Jag har sagt förut att det får inte finnas vi och de, det finns bara vi!”⁶⁰

Det var en ståndpunkt han behöll under 1980-talet. Nyliberalismens frammarsch ändrade ur den synvinkeln ingenting. Men allvaret ökade. Till de samlade LO-ombudsmännen säger han 1981:

”Den nya högern är lika revolutionär som den nya vänstern var i den meningen att de är ute efter verkligt grundläggande förändringar av vårt samhällssystem.[...] Den så s k högervågen ute i världen innebär en strävan tillbaka till en renodlat kapitalistisk marknadsekonomi, till förhållanden som delvis rådde innan en politik för full sysselsättning och social välfärd på 1930-talet började slå igenom i Västerlandets industriländer. [...] Så länge dessa idéer var att betrakta som skrivbordsprodukter var det inte så farligt. Men nu har man i flera länder börjat tillämpa dem. Det praktiska resultatet är förskräckande.”

Men fasan blandas också redan här med obändig tro. Nyliberalismen är för verklighetsfrämmande och människoovänligt för att kunna få något stöd bland människorna. Politiken kommer ”att möta ett bestämt och hårdnackat motstånd”. Redan 1981 förklarar han att högervågen är på sin upphällning.⁶¹

Högervågen lägger sig emellertid inte. I stället ansluter sig fler länder, fler politiker och inte minst - allt fler ekonomer. 1984 bekämpar Palme den fortfarande.

”Tar man bort nyliberalismens garneringar återstår en kärna, en egentligen mycket brutal kärna: Stor arbetslöshet och svaga fackliga organisationer leder till att arbetare och tjänstemän får svårare att göra sig gällande på arbetsmarknaden och i samhället över huvud. De blir rädda om sin ställning, känner sig lättkvästa, vågar inte ställa krav som kan tas illa av arbetsgivarna. Deras förmåga till strid och motåtgärder blir begränsade.”⁶²

⁶⁰Anförande vid LO:s 20:e ordinarie kongress 23/9 1981, OPA 2.4.0/097-04.5.

⁶¹Inledningsanförande vid SAP:s 29:e ordinarie kongress 15/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

⁶²Anförande vid valupptakt i Södertälje 10/8 1985, OPA 2.4.07115 -04.

Den teoretiska grunden bakom nyliberalismen, att det är fackföreningarnas lönekrav som är orsaken till arbetslösheten, avfärdar Palme bestämt. Hans reaktion på moderaternas krav att arbetsmarknadens parter ska ta ansvaret för sysselsättningen är talande. ”Det betyder att moderaterna inte ser full sysselsättning som det viktigaste målet för den ekonomiska politiken.”⁶³ Ty därmed hade moderaterna brutit med den svenska modellens grundläggande överenskommelse, att regeringen har det övergripande ansvaret för sysselsättningen och att facket och arbetsgivarna i övrigt reglerar sina förhållanden genom avtal på arbetsmarknaden. ”One may”, sa han i ett annat sammanhang, ”even ask whether the most enthusiastic advocates of a free market really continue to accept a system of collective bargaining.”⁶⁴

I stället talade Olof Palme varmt om fackföreningarnas viktiga roll i demokratin.

”It is my conviction that labor unions, by strengthening the voice of the common people, play a vital role in strengthening democracy. They are rooted in democratic mass organisations, where people joined together to assert claims that they were too weak to make as individuals. [...] The unions represent a countervailing force to employers and to governments and thus have a self-evident role to play in the democratic process.”⁶⁵

Hos Olof Palme finns inte tanken på facket som en intresseorganisation bland andras närvarande. I facket ser han i stället en av de väsentligaste delarna i sin idépolitiska grundhållning förverkligade. Endast genom samverkan kan de enskilda människorna bli starka nog att förverkliga jämlikheten och friheten. Endast då kan deras behov tillfredsställas. Det kan marknaden inte mer än tillfälligtvis göra - därför kan arbetslösheten aldrig lösas genom att marknaden får ökat inflytande och de krafter där människor verkar gemensamt försvagas.

I den svenska vägen såg han en bekräftelse på att han hade rätt. ”[V]i har den högsta sysselsättningen som något land i historien haft och en minskande arbetslöshet, samtidigt som massarbetslösheten går härjande fram över hela den civiliserade världen.” Och det var inte tack vare nyliberalism och marknaden. Nej, det ”är en ideologisk seger, en seger för samverkan mellan facket och socialdemokratin.”⁶⁶

Han kunde också mer teoretiskt motivera varför den nyliberala kampen mot inflationen och kravet på sänkta löner var fel och vilka konsekvenser en sådan politik skulle få. Inför valet 1985 gör han följande analys i Pildamsparken i Malmö:

”Enligt det borgerliga synsättet beror arbetslöshet på att lönerna är för höga. [...] Men det är en alldeles för enkel och ensidig förklaring till arbetslösheten. De förbiser det faktum att arbetslösheten ofta är en följd av för låg total köpkraft i samhället - och i så fall kommer en lönedpressning att förvärpa arbetslösheten genom att ytterligare trycka tillbaka köpkraften. De förbiser att lönerna i praktiken är påtagligt stela nedåt; dvs de sjunker bara långsamt när arbetslösheten ökar. Innan de sjunkit så mycket att det får någon märkbar effekt på arbetskraftsefterfrågan, har man alltså hunnit få en mycket hög och mycket långvarig arbetslöshet. I själva verket är de ekonomiska påfrestningarna av en hög arbetslöshet så kostsamma, att de ointetgör eventuella vinster i form av - så småningom - låga lönekostnader. [...]

⁶³Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/41984.

⁶⁴Olof Palme, *Employment and Welfare*, The Jerry Wurf Memorial Lecture, Harvard University 3/41984.

⁶⁵Anförande vid Metallindustriarbetareförbundets kongress 4/9 1985, OPA 2.4.0/115-07.

⁶⁶Anförande i Pildamsparken, Malmö 6/9 1985, OPA 2.4.0/115-09.

För oss socialdemokrater är och förblir rätten till arbete för alla, kampen för den fulla sysselsättningen, den viktigaste frågan i den ekonomiska politiken.”⁶⁷

Hur ville då Palme att den ekonomiska politiken skulle utformas? Här övergav han aldrig den modell som han och Tage Erlander till slut accepterade den där marsdagen ute på Harpsund 1955 - den Rehn-Meidnerska. Kampen mot arbetslösheten går före *allt* annat. Men den måste kombineras med sunda finanser och kamp mot inflationen och ske huvudsakligen genom selektiva ingrepp i marknadsekonomin och med hjälp av en välutvecklad arbetsmarknadspolitik. Någon spendersam Keynesian var aldrig Palme. ”[A]utomatiska mekanismer av olika slag, marknadskrafter eller generella stimulanser löser inte sysselsättningsproblemen.”⁶⁸

Sunda statsfinanser hade Palme argumenterat för allt sedan han börjat i politiken. I första hand var det en förutsättning för den Rehn-Meidnerska modellen. Om inte staten kunde hålla ordning på sina finanser skulle den späda på köpkraften, inflationen dra iväg och därmed landets internationella konkurrenskraft hotas. Men sunda finanser handlade också om någonting mycket mer. Om människor via demokratin i ökad utsträckning ska få makten över sin egen tillvaro krävs också att demokratin är stark, att den inte är beroende av yttre krafter. ”En svag offentlig ekonomi utlämnar människorna till marknadskrafterna.”⁶⁹

Därför är det också viktigt att en stor och gärna ökande del av sparandet sker i kollektiv samhällelig form. Dels därför att det demokratiska inflytandet över kapitalbildningen ökar, dels därför att förmögenhetsfördelningen kan bli jämnare. Det var en tanke som växte fram kring AP-fonderna och som Gunnar Sträng och Tage Erlander stödde; och som Palme bar vidare. ”[D]essa fonder gjorde oss oberoende av bankerna och den privata kapitalmarknaden. Vi kunde göra vad vi lovat, därför att vi satt undan pengar till kollektiv kapitalbildning i fonder.”

Det var ur det perspektivet Palme betraktade även löntagarfonderna:

”Varför i kollektiv form? Jo, löntagarfonder flyttar inte till Lichtenstein. De behöver inte jagas av Interpol till Costa Rica: Det är en väldig trygghet att löntagarfondernas kapital inte drar till USA eller Zürich om räntan där ligger högre än i Sverige, att de inte flyttar till Hongkong eller Korea för att få billig arbetskraft.”⁷⁰

Palme uppfattade därför tidigt den borgerliga regeringens minst sagt dåliga hand med de offentliga finanserna under 1970-talet: ”Bland förefaller det som om de borgerliga genom en ansvarslös skattepolitik vill försätta landet i en tvångssituation när det gäller den gemensamma sektorn och på det sättet genomföra den svältkur och den privatisering som man annars inte kan vinna politiskt stöd för.”⁷¹ Året var 1977. 1984 summerade han läget.

”De borgerliga regeringarna skapade och lämnade efter sig ett väldigt budgetunderskott. Dels är detta ett ekonomiskt problem. Räntor och priser pressas uppåt, samtidigt som den offentliga förmögenheten minskar och de privata förmögenheterna ökar. Men det är också ett allvarligt politiskt problem. För

⁶⁷ Statsministerns tal till Kommunalarbetareförbundets 14:e ordinarie kongress 14/6 1973, OPA 2.4.0/049.

⁶⁸ Avslutningsanförande vid SAP:s 29:e kongress 21/9 1984, OPA 2.4.0/110-10.

⁶⁹ Anförande vid LO:s 20:e ordinarie kongress 23/9 1981, OPA 2.4.0/097-04.5; även i *En levande vilja* (1987).

⁷⁰ ”Sjukvård inför 80-talet”, anförande vid SAP:s och Svenska kommunalarbetareförbundets sjukvårdspolitiska konferens i Ronneby 21/11 1977, utkast, OPA 2.4.0/082.

⁷¹ Anförande vid Göteborgs arbetarekommuns möte i Scandinavium, Göteborg 7/11 1984, OPA 2.4.0/111-04.

det är uppenbart att det starkaste argumentet för de reaktionära krafternas krav på socialnedrustning och privatisering, är just det faktum att vi måste låna ihop till en så stor del av statsutgifterna”.⁷²

Det var således inget nyliberalt avsteg *i sig* när Palme talade om vikten av att sanera offentliga sektorns finanser. ”För oss är [...] starka statsfinanser den bästa garantin för en solidarisk fördelningspolitik och för att trygga sysselsättningen.”⁷³

Inte var det heller *i sig* något avsteg när han menade att inflationen måste bekämpas.

”En målmedveten kamp mot inflationen är en grundläggande förutsättning för den svenska ekonomins styrka och slagkraft. Inflationen snedvrider investeringsutvecklingen och håller tillbaka investeringarna på en rad för framtiden avgörande områden. Den ökar klyftorna och leder till att det är lågavlönade och barnfamiljerna som får bära de tyngsta bördorna. En omfattande förmögenhetsöverföring skapas till nackdel för de stora folkgrupperna genom stora värdestegringar på egendom. Målet för samhällets prispolitik måste vara att förhindra en fortsatt sänkning av realinkomsterna för de stora, breda löntagargrupperna. En påtaglig uppbromsning av prisökningen är nödvändig också för att minska förväntningarna om en fortsatt stark inflation.”⁷⁴

Olof Palme tog alltså varken lätt på den offentliga ekonomin eller inflationen. Och det hade han goda skäl att inte göra. Poängen är dock en annan. Han kunde göra det utan att stiga av den socialdemokratiska traditionen och svika sin egen idépolitiska grund därför att något annat *alltid* gick först: kampen mot arbetslösheten.

Inför de församlade TCO-ombudsmännen en sommardag 1985 sa han följande ord, som borde gjas i bly och hängas upp framför varje dator på finansdepartementet: ”*Arbetslösheten är ett sådant socialt ont att regeringen har en självklar skyldighet att bekämpa den, detta alldeles oavsett vad som kan sägas vara orsaken till den.*”⁷⁵

⁷²Anförande vid DHR:s 60-årsjubileum i Eskilstuna 28/5 1983, OPA 2.4.0/104-13.

⁷³Anförande vid Svenska Metallindustriarbetareförbundets kongress 19/9 1977, OPA 2.4.0/080-08

⁷⁴Anförande vid TCO:s kongress 11/6 1985, OPA 2.4.0/114-11, även i *En levande vilja* (1987).

⁷⁵Elmbrant, *Palme*, s 310.

Kapitel 9

Ett levande arv

Olof Palmes sista valrörelse kom i grunden att handla om det svenska folkhemmet, den välfärdsstat som socialdemokratin byggt under 50 år, varav Palme aktivt deltagit i drygt 30. Valet handlade om medborgarnas förtroende för Olof Palmes och socialdemokratiens ideologiska linje. Så uppfattade Palme åtminstone valet.

Det brukar beskrivas som systemskiftesvalet. Enligt historieskrivningen började det hela med att socialdemokraterna någon gång i april 1985 nosade upp begreppet i några moderata skrifter och sedan valkampanjen igenom frågade moderaterna vad de tänkte förändra.¹ Moderaterna hade emellertid aldrig använt ordet. Under moderaternas partistämman hösten 1984 och i en intervju med partiledaren Ulf Adelsohn hade däremot ordet ”systemförändringar” dykt upp. I själva verket är det Palme som introducerar ”systemskiftet” som en beskrivning av moderaternas politik. Han gör det i riksdagen i oktober 1984, några dagar *före* moderaternas partistämman. ”Det talas med allt aggressivare tonfall om ett systemskifte i Sverige.”² Några dagar efter partistämman säger Palme i Göteborg: ”de vill ha en systemförändring. De vill förändra i grunden”. Och så räknar han upp alla nedskärningar som kommer krävas om moderaterna infriar sitt krav på att offentliga sektorn ska bantas till 1969 års omfång. Det var en diger lista. Palme ville att valet skulle handla om de ideologiska skillnaderna och de praktiska följderna.³ Han löd sin gamla handskrivna rekommendation från 1960-talet - att gjuta samman intresse- och idépolitiken.

Valrörelsen var en lång anklagelseakt mot moderaternas och SAF:s ambitioner att i grunden förändra, för att inte säga riva ner välfärdsstaten. Mot nyliberalismen ställde han sin egen politiska vision:

”Ett gott samhälle måste bygga på solidaritet och samverkan, inte egoism och konkurrens. Ty i ett samhälle, där människorna ständigt måste bekämpa varandra för att säkerställa sin egen trygghet, där tvingas också människorna att betrakta varandra med fientlighet och misstro. Varje medmänniska blir en tänkbar medtävlare och därmed ett tänkbart hot mot den egna tryggheten, de som slagits ut i kampen tvingas till ständigt förnyade attacker, medan de som vunnit på olika sätt måste skydda vad de uppnått mot nya konkurrenter. Det blir ett isande ödsligt samhälle för alla att leva i även för de som skenbart vunnit i tävlingen. Ett gott samhälle förutsätter jämlika resurser för människorna att styra sina egna liv, inte djupnande klyftor som gör stora grupper medborgare hjälplösa mot ekonomiska maktthavare. Ty i ett sådant samhälle är stor grupper

¹Anförande i riksdagens allmänpolitiska debatt 24/10 1984, OPA 2.4.0/110.

²Anförande vid Göteborgs arbetarekommuns möte i Scandinavium, Göteborg 7/11 1984, OPA 2.4.0/111-04.

³Anförande vid SSU:s skolklubbskonferens i Stockholm 24/2 1985, OPA 2.4.0/112-07.

dömda till ofrihet som följer av beroende av beslut man inte själv på minsta sätt kan påverka. Ett gott samhälle kräver att grundläggande nyttigheter som bostad, sjukvård, utbildning fördelas efter människors behov, inte efter hur mycket pengar de kan legitimera sin efterfrågan med. Ty i ett samhälle, där vissa grupper medborgare ställs utanför sådana nyttigheter av ekonomiska skäl råder ingen välfärd - hur hög privat konsumtion man sedan än kan tillåta sig inom andra, mer välbeställda skikt.”⁴

Palme är ånyo trossviss. Nyliberalismen har redan misslyckats. Det kan alla se. ”Den har inte löst de ekonomiska problem den påstod sig kunna lösa, tvärtom har den förvärrat dem. Den har icke löst ett enda socialt problem. Men nyliberalismen har också lidit ett grundläggande moraliskt nederlag. I dess spår har följt växande klyftor, utslagning och social konfrontation. I dess spår har ofrihet och utsugning växt. I dess spår har stora delar av dagens unga generation i Västeuropa mött hopplöshet och arbetslöshet.”⁵

Socialdemokratin gör ett bra val och efter kommer något lättare i tonen hos Palme. Han har fått folkets erkännande för den svenska välfärdsmodellen. I tidskriften *Tiden* skriver han strax efter valet att det inte vanns på någon enskild fråga utan på ”den kanske största frågan av alla: vilken samhällssyn skall ligga till grund för den förda politiken?”⁶ Och på PRO:s kongress i oktober menar han att valresultatet innebar ”ett bestämt nej till den som ville riva ner i välfärdssamhället”.⁷

Palme ger till och med valresultatet en radikalare innebörd: ”Medborgarna har inte sagt att allt är bra som det är. Inbyggt i valresultatet ligger också en kritik av systemet, men tvärtemot vad nyliberalerna trodde och hoppades, riktar sig kritiken mot dess kvardröjande brist på jämlikhet. Det är mer jämlikhet medborgarna kräver, inte mindre.”⁸

Nyliberalismen har slagits tillbaka och han blickar med ny tillförsikt framåt. ”Vi känner att våra idéer är hållfasta som grundval för en praktisk politik som är inriktad på att försöka lösa 1900-talets och 2000-talets problem.”⁹ En ljus optimism om en ny våg för vänstern förespeglar Palme:

”In my opinion, the defeat of neo-liberalism and neo-conservatism not only calls for new economic policy strategies but also signifies that a new political period may be well under way. In short, what I am suggesting is that perhaps the conservative tide now has come to the point where it starts to recede, and where a new era of solidarity and equality will dominate the political agenda.”¹⁰

Föga anande han vad som skulle komma, även om han många gånger hade varnat för det. Ty när Palme dog låg den svenska uppföljningen av den internationella nyliberalismen egentligen ännu i sin linda. Snart skulle offentliga sektorn bli en tummelplats för marknadsexperiment, bolagiseras och privatiseras, inflationsbekämpningen sättas före systerinstitutionen och Sverige slå in på den europeiska massarbetslöshetens väg; demokratins institutioner skakas och marknadens överhöghet bli större än någonsin under modern tid.

Hos Olof Palme finns ett idépolitiskt arv som är väl värt att åter väcka till liv och ständigt hålla levande. Det är lika aktuellt nu som då, ja kanske aktuellare i dag, därför att den ekonomiska och ideologiska utmaningen mot välfärden är så mycket hårdare nu och för att den idépolitiska debatten inom socialdemokratin är så vacklande. De värden

⁴Anförande vid valupptakt i Södertälje 10/8 1985, OPA 2.4.0/115-04.

⁵Olof Palme, ”Ett rejält nederlag för nyliberalismen”, *Tiden* nr 8 1985.

⁶Anförande vid PRO:s kongress 2/10 1985, OPA 2.4.0/115-11.

⁷”Folket vill ha mer jämlikhet”, Östra småland 9/11 1985, OPA 2.6.

⁸Anförande i riksdagen 5/2 1986, OPA 2.4.0/117-03, även i *En levande vilja* (1987).

⁹Adress till the SAMAK European Conference, Bommersvik 16/11 1985, OPA 2.4.0/116-03.

som står på spel är uppslutningen kring demokratin; och den fundamentala insikten att endast via jämlikhet är befrielse möjlig. Arvet uppmanar, här finns levande argument för en demokratisk socialism.

Kanske kunde då någon i början av nästa decennium svinga ut Palmes ord som nyvald partiordförande 1969, bara med decenniet utbytt:

”Den största segern under 90-talet vann vi på idéernas fält. Ty den gav grunden för handling. Ni minns de borgerligas framtidsvision. De varnade för inkomstutjämning och frihetens förtryck. De krävde väldiga skattesänkningar. Staten var den enskildes fiende. ...Socialismen hade spelat ut sin roll... Denna borgerliga vision har nu fallit samman. De flyr den själva. Kvar står socialdemokratiens vision om ett solidaritetens och samverkans samhälle.”